

Euskara Batu Zaharraren haustura: oinarri metodologikoak eta literaturaren berrikuspena¹

The split of Old Common Basque: Methodological foundations and literature review

Iñigo Urrestarazu-Porta*
CNRS - IKER UMR 5478, UPV/EHU, UPPA

ABSTRACT: It has already been 40 years since Mitxelena (1981) proposed Old Common Basque (OCB) as the last unified language stage before the dialectalization process began. However, Basque diachronic dialectology has not been developed so extensively in these last 40 years and the topic is still very much open to debate. That said, there have been some proposals on the split of OCB. In this paper, I first explore the methods which must be employed to investigate the initial split of OCB based on the best-developed surrounding traditions. Then I review and evaluate works on the initial split of OCB, in order to see whether they fulfill the methodological criteria to make up diachronic dialectology. As one can see, very few works attempt a phylogenetic approach, and even less base their claims on innovations that satisfy chronological, geographical and linguistic criteria.

KEYWORDS: Old Common Basque; dialectology; split; methodology.

LABURPENEA: Zenbait hamarkada joan zaizkigu Mitxelenak (1981) Euskara Batu Zaharra (EBZ), euskararen dialektoak sortzen hasi aurreko azken hizkuntz egoera bateratua, proposatu zutenetik. Aldiz, euskal dialektologia (diakronikoa) ez da horrenbeste garatu 40 urteotan eta gaia oraindik guztiz zabalik dago. Hala ere, egin dira zenbait hipotesi EBZren hausturaren inguruan. Lan honetan, EBZren lehen haustura ikertzeko kontuan hartu beharreko alderdi metodologikoak aztertzen ditut lehenik, inguruko tradizio garatuenetik harturik. Ondoren, EBZren lehen hausturaz min-

¹ Lan hau ikerketa proiektu hauen finantzazioari esker egin da: MADPAB (Frantziako Errepublikako Ikerketa Agentzia Nazionala, ANR-20-CE27-0007) eta *Monumenta Linguae Vasconum 6: avances en la cronología de la historia y la prehistoria de la lengua vasca* (Espainiako Erresumako Zientzia eta Berrikuntza Ministerioa, PID2020-1184 45GB-I00).

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Iñigo Urrestarazu-Porta. Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS, IKER UMR5478), Université de Pau et des Pays de l'Adour (UPPA), Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU). – inigo.urrestarazu@ehu.eus – https://orcid.org/0000-0002-4606-3977

Nola aipatu / How to cite: Urrestarazu-Porta, Iñigo (2022). «Euskara Batu Zaharraren haustura: oinarri metodologikoak eta literaturaren berrikuspena», *ASJU*, 56 (2), 107-142. (https://doi.org/10.1387/asju.24118).

Jasoa/Received: 2022-12-05; Onartua/Accepted: 2023-04-05. Online argitaratua / Published online: 2023-04-25.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2022 Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» (UPV/EHU)

tzatu diren lanak berrikusi eta ebaluatzen ditut, dialektologia diakronikoa egiteko oinarri metodologikoak betetzen dituzten ikusteko. Ikusten denez, oso gutxi dira filogenia egiten saiatzen diren lanak, eta are gutxiago irizpide kronologikoa, geografikoa eta hizkuntzazkoa gainditzen dituzten berrikuntzekin aritu direnak.

HITZ GAKOAK: Euskara Batu Zaharra; dialektologia; haustura; metodologia.

1. Sarrera

Euskal dialektologia diakronikoa inoiz baino biziago dago eta asko egin du aurrera azken urteotan. Zenbait mugarri aipatzearen, Padilla-Moyanok (2017) Zuberoko euskararen garai historikoko bilakabide diakronikoa aztertu zuen; Regue-ro-Ugarteri (2019) esker Nafarroa Garaiko corpusaren azterketa sistematikoa dugu; eta Caminok (2022) Ipar Euskal Herriko berrikuntzak aztertu ditu. Hala ere, mendebalaren ikerketa eta berreraiketa aurreratuago dago. Zuloagak (2020, 2022) MEZ linguistikoki definitu du, baita barne kronologiak proposatu ere, eta horrek, ia ezinbestean, Euskara Batu Zaharraren (EBZ) inguruan gogoeta egitera garamatza; ikusi orain Zuloaga (2022: 44-49). Galderak, funtsean, hauek dira: dialektalizazioaren adarkatzeetatik zeinetan zintzilikatu behar da MEZ? EBZren lehen adarretako bat da? Edo mendebala eta erdialdea batera joan ziren garai batez, lehendik berritzaileagoa zen ekialde batekiko? Izan ere, erdialde eta ekialde zabal bateko mintzoen arteko bilakabideen sarea ez dugu oraindik horren sakon ezagutzen eta, galdera horiei modu batean edo bestean erantzun, gauza desberdinak bilatuko eta ikusiko ditugu erdialde eta ekialdeko dialektoen artean.

Lan honetan galdera horiei erantzuteko oinarriak mahaigainean paratu nahiko nituzke. Batetik, Euskara Batu Zaharra (EBZ) ikertzeko metodologia ekarri nahi dut, horren arabera, euskararen dialektalizazio prozesuaren hasieraren inguruan egin diren hipotesiak berrikusi, eta zer dakigun, zer ez dakigun eta egiteko zer dugun jakiteko.

2. atalean oinarri teoriko-metodologikoak azalduko ditut. Atal horretan, hizkuntzalaritza historikoaren eta dialektologiaren egitekoez arituko naiz lehenik. Ondoren, azpialdeen edo adarkatze dialektalen inguruan mintzatuko naiz: horiek planteatzeko eta egiaztatzeko baliabideez arituko naiz, hots, berrikuntza eta arkaismoez, eta analisisetan kontuan hartzeko bete behar dituzten irizpideez arituko naiz, horiek izango baitira EBZren hausturaren inguruan egin diren proposamenak ebaluatzeko irizpidea. Azkenik, zuhaitz moduko adarkatzea aldarrikatuko dut dialektalizazioaren teoria laburbiltzeko eredu bezala, uhin ereduaren aurka. 3. atalean Mitxelenak EBZren beharra aldarrikatzeko esandakoak jasoko ditut eta argudiatuko dut inguruko tradizioko erduei jarraitu behar diegula euskal dialektalizazioa azaltzeko, eta ez oreka puntuatua (Dixon 1997, 2002) bezalako erduei. Ondoren, EBZren hausturaz esandakoak azalduko eta ebaluatuko ditut. Bitan bildu ditut: lehen haustura mendebaldean gertatu zela aldarrikatu dutenak eta lehen haustura ekialdean gertatu zela defendatu dutenak. Azkenik, 4. atalean ondorioak jasoko ditut.

2. Hizkuntzalaritza historikoaren eta dialektologiaren egitekoez

Hizkuntzalaritza historikoa eta dialektologia elkarrekin joan dira behintzat XIX. mendetik, batzuetan elkar osatzen eta elikatzen, beste batzuetan bata bestearen

hatsarreei kontra egiten (Boberg *et al.* 2018: 6). Hala ere, historia berreraikitzea helburu duen ikuspegitik, dialektologia hizkuntzalaritza historikoaren baliabideetako bat da, eta lan honetan dialektologiaren ikuspegi horri lerratuko natzaio. Caminok (2009: 54-55) ezin argiago laburbiltzen du:

Egungo dialektoek erakusten diguten aniztasun horren sorburua oinarri edo iturri bateratuago batean bilatu beharko litzateke [...]. [I]turri bateratzaile zaharrago horretara ahalaz xuxen iristeko bidea hizkuntzalaritza historikoa egitea da, inolaz ere, aspaldian baliatu dituen ikuspegi teoriko eta lanabes teknikoak lagun: lanabes horien arteko bat, garrantzi handikoa gainera, dialektologia da.

Caminoren ikuspegi horretan, helburua hizkuntzaren iragana berreraikitzea da. Bestela esanda, nola iritsi den hizkuntza den modukoa izatera ezagutzea. Aldiz, hizkuntza ez da monolitikoa. Aldakortasuna dago nonahi, baina aldakortasunean patrioiak ikusten ditugu —adibidez, zenbait ezaugarriren isoglosek bat egiten dutenean— eta patrioi horiek ulertu nahi ditugu. Patrioi horiek noizkoak diren eta nola joan diren sortzen eta aldatzen ulertzen lagundu beharko luke dialektologiak. Funtsean, banaketa dialektalak denboran eta geografian nola garatu diren argitzen lagundu beharko luke. Hau da, maiz hizkuntzalaritza historikoaren muinean egon den adarkatze edo azpimultzoen auziari heltzen lagundu beharko luke.

2.1. Azpimultzoak eratzeko metodologia. Fenetika *vs* filogenia

Hizkuntzalaritza historikoan luze landu izan da azpitaldeak eratzearen auzia, askotan ez baitu konponbide errazik, eta edozein eskuliburutan aurki daiteke horri eskainiriko kapitulu edo atalen bat; adibidez, Hockett (1958: 490-505), Greenberg (1957), Hock (1991: 578-580), Campbell (2013: 174-184), Wichmann (2010), Ringe & Eska (2011) lanetan azpitaldeei eskainitako zatiren bat dago. Beste behin ere, Caminok (2008: 213) ezin argiago azaltzen du auzia zein den:

Iraganean hizkuntza komun baten zatiketa gertatu denean, bertatik sortu diren kide guztien ahaidetasun genetikoaz mintzo gara, baina zatiketaren garaian dialekto batzuen artean ahaidetasun espezifikorik gertatu ote den jakin nahi izaten du hizkuntzalariak, dialekto batzuk beren artean beste batzuegandik baino hurbilago ote dauden, zer-nolako talde dialektalak osatu diren, zein diren.

Aldiz, ikertzaile guztiek ez dute azpitaldeen auzia modu berean ulertu eta azpitaldeak eratzeko bi modu daude gutxienez: fenetikoa eta filogenetikoa. Lehendabizikoa partekatutako ezaugarrien kopuruan oinarritzen da taldeak osatzeko; adibidez, lexiko-estatistikan oinarrituriko sailkapenak fenetikoak dira, bilakabideari erreparatu gabe azaleko antzekotasunetan —analogietan— eta horien kopuruan oinarritzen direlako: zenbat eta azaleko antzekotasun gehiago, orduan eta talde berean biltzeko aukera handiagoak. Besterik ezean, sailkapen horiek historiaren eta eboluzioaren ardatza ahazten dute (Bower & Koch 2004: 3, 6), hau da, historia egiteari uko egiten diote, eta, beraz, ez dute alderdi historikoa aintzat hartzen duen dialektologiaren helburuekin bat egiten. Gurean, Bonapartek (1863) eredu horri jarraitu zion: euskal hizkerak sailkatu zituen, zenbait ezaugarriren bat-etortzeen kopuruen arabera. Egun ere, Bonapartek hasitako tradizio fenetistak gurean jarraitzen du.

Badago, bestalde, azpitaldeak ulertzeko eta eratzeko beste modu bat, Caminoren (2008: 213) azken aipuaren bidetik. Zailagoa da eta lan handiagoa eskatzen du, baina azalpenak asegarriagoak dira eta dialektologia (diakronikoa) egiteko modu estandarra da: sailkapen filogenetikoa. Sailkapen filogenetikoetan, hurbiltasun *genetikoari* erreparatzen zaio, hau da, jarauntsitakoan eta berrikuntzetan jartzen da arreta —jarauntsitakoa ez dena, konbergentziak, ahaztu gabe, jakina—. Filiazio hipotesiak planteatu eta egiaztatzearen ondorio dira sailkapenak.

Horretarako, hizkuntz ezaugarrien zahartasuna edo berritasuna zehaztu behar da: noizkoak diren zehaztu behar da eta, horren arabera, erabaki zer dialekto historiko datozen aurreko egoera komun beretik. Bestela esanda, kronologia erlatiboak eraiki behar dira, horiek baitira filiazio hipotesietarako diagnostikoak, berrikuntza komunak, berrikuntza paraleloak, arkaismoak eta abarrak identifikatzeko modu bakarra (Bowern & Koch 2004: 3). Horiek guztiak identifikatzea, hain zuzen, funtsezkoa da historia egiteko eta azalpenak aurkitzeko.²

Sailkapen filogenetikoak arboletan laburbiltzen dira. Zuhaitzak hizkuntza baten dialektalizazio prozesuaren teoria laburbiltzen du, dialektoen arteko filiazio hipotesiak jasotzen eta irudikatzen dituen diagrama baita.³ Hortaz, azalpenak trinkotzeko edo sintetizatzeke moduak dira. Beherago (2.5. atalean) itzuliko naiz arbolek izan dituzten zenbait kritikatarara, baina, aurretik, filiazio hipotesiak egiaztatzeke baliaibideei helduko diet, hau da, berrikuntza eta arkaismoei.

Nola egiaztatzen dira, baina, filiazio hipotesi horiek? Zertan oinarritu behar dugu proposatzen ditugun azpitaldeak benetan (azpi-)iturri komun batetik datozela frogatzeko? Nola eraikitzen dira kronologia erlatibo horiek?

Ikertzaileak bat datoz oinarritzkoena berrikuntzak direla. Jada neogramatikoen idatzietan ageri da azpimultzoak osatzeko irizpidea berrikuntza (zahar) partekatua direla.⁴ Leskien izan zen hori aipatzen lehena (1876: vii, *apud* Zuloaga 2020: 61) eta, horregatik, *Leskien*en *hatsarre* izenaz ere ezaguna da. Halaber, hamarkada bat geroagoko Brugmannen (1967 [1886]: 24) hitzok ideia bera adierazten dute:⁵ “Hizkuntza

² Cf. Mitxelenaren (1963: 19) hitzok: “La nuestra es una ciencia empírica por cuanto que toda reconstrucción tiene que basarse en lenguas reales tal como nos las ofrece la experiencia y también porque *su valor se demuestra comprobando hasta qué punto es capaz de explicar las formas de esas lenguas*” [etzanek nireak dira].

³ Mitxelenaren (1963: 80) hitzok bide horretan doaz: “Nadie puede esperar hallar en el árbol genealógico la imagen acabada del proceso de diversificación de las lenguas reales, como nadie puede esperar obtener fruta o leña del árbol de Porfirio: ese árbol ‘no es más que un diagrama de la aplicación del método comparativo a la reconstrucción de familias de lenguas’. Parece mentira que a los lingüistas, gentes de letras por lo común, se les sponga carentes de imaginación hasta el punto de creer que no van a ser capaces de reconocer e interpretar un tropo cuando tropiecen con él”.

⁴ Neogramatikariek ezarri zuten filiazio hipotesiak egiaztatzeke baliaibide nagusia berrikuntzak direla eta maiz hizkuntzen eboluzioaren eta berrikuntzen garrantzia biologiako eboluzioaren teoriatik hartutakotzat jo izan dira. Zuzenagoa ematen du, ordea, testu-kritikatik zetorren tradizioarekin lotzea eta akats bateratzaileak eta berrikuntzak parekatzea (Mitxelena 1963: 80; Hoenigswald 1966: 6, 13. oinoharra, *apud* Petit 2007: 15).

⁵ Itzulpena nirea da. Jatorrizkoa: “Das einzige nun, was auf das Verhältnis der einzelnen Sprachzweige zu einander, auf die Art des Hervorgangs der Einzelsprachen aus der idg. Ursprache Licht werfen kann, sind die besonderen Übereinstimmungen zwischen je zwei oder mehreren von ihnen, die Neuerungen, durch die jedesmal gewisse Sprachzweige gegenüber den andern in der Entwicklung vorangeschritten erscheinen”. Brugmannen (1884: 231, *apud* Petit 2007: 15) lanean ere ideia bera aipatzen da.

baten adarren arteko harremana argitzeko bide bakarra [...] adar horietako biren edo gehiagoren arteko egokitasun zehatzak, berrikuntzak, dira. Izan ere, berrikuntza horien bidez aldatu dira adar jakin horiek eta ez beste batzuk”.

2.2. Berrikuntzak

Caminoren (2008: 212) hitzetan, “[h]izkuntzaren ordura arteko egitura aitzindari batekiko edo egoera zaharrago batekiko, dialekto batean sumatzen den haustura da berrikuntza, hizkuntza-forma batean sortu den aldaketa”. Are gehiago, “ez baldin badago berrikuntzarik, ezin mintzatu gara dialektoaz: hizkuntzalari gehienen ustean, berrikuntzarik ez badago, ez dago dialektorik” (Camino 2008: 212).

Edozein berrikuntzak ez du balio, ordea, eta bilatzen ditugun berrikuntzek irizpide, iragazki edo hertsapen zehatzak gainditu behar dituzte egiten ditugun proposamenak sendoak izateko. Zuloagak (2020: 64) honela definitzen ditu iragazki horiek:

[O]ndoz ondoko bi dialektotan fonologiaren edo morfologiaren esparruko berrikuntza berezia, positiboa, zaharra, bateratzailea, sistematikoa, esklusiboa eta hedadura zabalekoa aurkituz gero, tresna egokia izango da bi dialekto horiek lotzeko eta berrikuntza lehenagoko egoera linguistiko batetik eratorritotzat jotzeko; berrikuntza hori kokatu ahal da zuhaitzaren adabegian: iragazki horiek guztiak betetzen dituzten berrikuntzak aurkitzea gaitzagoa da, baina horietan oinarritutako proposamenak sendoak izan ohi dira.

Iragazkiok hiru multzotan bana daitezke: iragazki geografikoa, iragazki kronologikoa eta hizkuntz iragazkia; cf. Meilleten (1984 [1908]: 10) “la contrainte de proximité”, “la contrainte d’antiquité” eta “la contrainte de singularité”. Iragazki horien helburua zoria, halabeharra, saihestea da.

2.2.1. Iragazki geografikoa

Iragazki geografikoan sartzen da berrikuntza ondoz ondoko bi dialekto baino gehiagotan agertzea, bateratzailea izatea, esklusiboa izatea eta hedadura zabala izatea (Camino 2009: 322-323). Meilletek —indoeuropeista zela gogoan— ezin sinpleago definitzen du: “les faits communs doivent se trouver dans des langues qui aient été voisines” (Meillet 1984 [1908]: 10).⁶

⁶ Meilletek duela gizaldi bat baino gehiago finkaturiko hertsapen metodologiko hori, hots, hurbiltasun geografikoaren beharra, proposatu diren euskararen ahaidetasun hipotesi gehienak bertan behera uzteko nahikoa da, hizkuntz argudio sakonetan (egokitasun erregularretan) sartu gabe ere. Adibidez, Fornik (2013) euskara eta indoeuropea ahaideak zirela aldarrikatu zuen. Aldiz, Gorrotxategik & Lakkarrak (2013) Meilleten iragazki horiek aplikaturik —eta hizkuntzalaritza konparatzaileko oinarritzko beste metodo eta irizpide batzuk erabilirik— erakutsi zuten Forniren (2013) hipotesia ezinezkoa zela. Bestalde, berrikiago, Bakker (2020) Blevinsen (2018) liburuaren erresena bat argitaratu du. Haren arabera, “[l]ogically, the neighbouring language family, Indo-European, should be the first to be taken into consideration, but that has rarely happened. My intuition had been that a connection with Indo-European and with the Caucasus, would be most promising” (Bakker 2020: 563). Norberaren intuizioak intuizio, Euskal Herri historiko eta ezaguna eta Kaukasoa urruti daude auzokotzat edo “neighbouring”tzat jotzeko. Are zalantzarriagoa egiten zait indoeuropearen auzotasun edo hurbiltasuna, jatorria itsaso Beltzaren eta Kaspiar itsasoaren iparraldean badute (Anthony 2007). Ringek (2009) Eu-

Berrikuntzak eskusiboa eta bateratzailea izan beharko luke. Hau da, ahal delarik, lekukotzen den eremuan baino ez da lekukotu behar eta, gainera, eremu horretan orokorra izan behar du, eremua batu egin behar du.⁷ Izan ere, loturik ez dauden hainbat eremutan agertuko balitz, aukera handiak egongo liriteke ezaugarria arkaismoa edo berrikuntza paraleloa izateko. Arkaismo bateratzaileek beren lekua izan dezakete dialektoko definitu eta haien historia egitean —ikusirik beherago 2.3. atala—. Kasu horretan, ordea, ez litzateke arkaismo bateratzailea, baizik eta, *aree laterali* irizpidearen arabera —ikusirik beherago 2.5. atalean Bartoliren (1925) ingurukoak—, aitzin-hizkuntzarako proposatu behar den ezaugarria.

Irizpide hori erabili zuen, adibidez, Mitxelenak (1964a: 51) ondorioztatzeko mendebaldean eta ekialdean lekukotu *iratzarri* hitzak garai batean orokorra izan behar zuela eta erdialdeko *esnatu*-k, berriagoa. Bestalde, berrikuntza paraleloak, definituz, jatorri poligenetikoa duten ezaugarriak dira, hau da, hainbat gunetan era independentean garaturiko berrikuntzak, eta hor ere ez da mintzoen arteko filiaziorik. Gainera, kronologiari dagokionez, garai desberdinetan gertaturiko berrikuntzak izan daitezke edo izaten dira berrikuntza paraleloak.

Horrez gain, berrikuntzak hedadura zabala izan behar du. Hertsapen hori kronologiarekin lotu ohi da, berrikuntzek hedatzeko denbora behar izaten dutelako eta, beraz, berrikuntza zenbat eta hedatuago, orduan eta zaharragoa izateko aukera handiagoa duelako. Ezaugarri bakoitza bere garaian kokatu nahi dugunez, haien hedadura kontuan hartu behar da eta pentsatu behar da, oro har, hedatu den daudenak zaharragoak izan ohi direla (Bartoli 1925); horregatik, ondorengo ondoko hainbat dialektotan agertzen direnak aukera handiagoak dituzte (oso) zaharrak izateko. Adibidez, Erañak (2020a: 52) hiru geruza bereizi ditu Arabako euskararen numero komunztaduraren galeran. Kronologia erlatibo hau proposatzen du, zaharretik berrienera: 1. galera: aditz ditransitiboetan galdu zen, eta Arabako lautadatik Debagoiena eta Goierriara hedatu zen. 2. galera: iragangaitz datibodunetara hedatu zen. 3. galera: **edun*-en adizkietara hedatu zen, baina ordurako Arabako lautadaren eraginak behera egin zuen eta, horregatik, Leintz bailara ingurura besterik ez zen iritsi.

2.2.2. Iragazki kronologikoa

Halaber, euskara historikoan jada dialektalizaturik aurkitzen dugun hautsi aurreko garaiez ari bagara, analisisetan kontuan hartzeko ezaugarriek zaharrak izan behar dute. Hori da, hain zuzen, iragazki kronologikoak zehazten duena: darabiltzagun hizkuntz ezaugarriak —hizkuntz berrikuntzak— zaharrak izan behar dira, edo, behintzat, zein bere garaian kokatu behar da. Horretarako, berrikuntzen kronologia erla-

ropa indigena nolakoa izan zitekeen —eta nolakoa ezin zen izan— gogoeta egiten du eta euskara-indoeuropea bezalako ahaidetasun-hipotesiei oso leku txikia uzten die. Ez du ematen iragazki geografikoa gairi dezaketarik eta, beraz, euskara Kaukasorekin eta indoeuropearekin lotzeko hipotesiek aurrera egin dezaketarik.

⁷ Ondartzak (2022) araberako zenbait ezaugarri eztabaidatzen ditu eta ikusten du guztiak —edo ia bat ere ez— ez direla eremu osoan lekukotzen. Horrek azalpen diakronikoa beharko du, hau da, berrikuntza bakoitza dagokion garaian kokatu beharko da eta beharbada horrek ezaugarrien banaketa azaltzen lagunduko du. Izan ere, ematen du ezaugarri horien sorgune eta abiapuntua Araba dela. Ikusi, orain, Zuloaga (2022), batez ere 273-278. orrialdeak.

tiboak egin behar dira —aukeran, baita absolutuak ere—, eta berrikuntza bakoitza dagokion garaian eta egoera linguistikoan kokatu behar da.

Petitek (2007: 18-19) ezin argiago azaltzen du Meilletek (1984 [1908]: 10) “contrainte d’antiquité” deitu zuena:

Par contrainte d’antiquité, il faut entendre la nécessité de prendre en compte les proto-langues communes et non leurs aboutissements historiques différenciés, afin d’écarter les innovations tardives qui ne remonteraient pas à l’origine des chacun des groupes considérés : on ne reconstruit pas l’indo-iranien en comparant le hindi moderne et le kurde, ni même le sanskrit et l’aveistique, mais bien en comparant le proto-indien et le proto-iranien, tous deux reconstruits par la comparaison interne.

2.2.3. *Hizkuntz iragazkia*

Zuloagak (2020: 63-64) aipatzen dituen hertsapenetatik hauek dagozkio hizkuntz iragazkiari: fonologiaren edo morfologiaren esparrukoa izatea, berezia izatea, positibo izatea eta sistematikoa izatea.

Zuloaga oso esplizitua da, eta berrikuntzak fonologiaren edo morfologiaren esparrukoa izan behar duela nabarmentzen du. Horrek sintaxia eta lexikoa kanpoan uzten ditu, nahiz eta kanpoan uzteko arrazoiak bestelakoak izan.

Sintaxiari dagokionez, zaila izan ohi da historiaurrean murgiltzea, aitzin-hizkuntzen sintaxia nolakoa zen definitzea eta aldaketak zer norabidetan gertatu diren erabakitzea. Horrek ez du esan nahi, jakina, sintaxi diakronikoa ezin egin daitekeenik, baina, maiz, eremu labainkorra izan daiteke.

Bestetik, lexikoa ere alde batera uzten du. Izan ere, lexikoa da modari lotuen dagoen hizkuntzaren atala, eta lexemak oso erraz mailegatzen dira harremana duten aldaeren edo dialektoen artean, baita genetikoki loturik ez dauden hizkuntzen artean ere: “[l]e domaine du lexique, en effet, est plus étroitement lié aux contacts culturels entre les civilisations que le domaine phonétique ou morphologique et par conséquent est moins approprié à établir une parenté dialectale” (Petit 2007: 24). Mitxelenaren (1964a: 72) hitzetan, “[la] parte [del lenguaje] más postiza y menos estructurada: el vocabulario” da hiztegia, eta maiz ezer gutxi esan dezake bi dialektoren iraganeko harremanaz. Meilletek (1984 [1908]: 126) hitzok ideia bera azpimarratzen dute: “les coïncidences de vocabulaire n’ont en général qu’une très petite valeur probante”.

Kasu baterako, B (eta A) *urten* : G (eta A) *irten* & *erten* : GN, L, BN, Z *egorrilegort(z)en* parekatzen baditugu, *BGA (= MEZ?) **eorten* lortuko genuke. Hau da, pentsa genezake, ekialde zabal gordetzailan gertatutakoaren aurka, bokalarterko *g* galdu zela (*g* > \emptyset / V_V), bizkaiera, arabera eta gipuzkera sortu aurreko hizkuntz egoera komunean. Nahiz eta bokalarterko *g*-ren galera berrikuntza negatiboa izan, lexema horretan gutxienez bi berrikuntza positibo ere badaude: batetik, **eo* > *eu* gertatu da; bestetik, partizipio burutugabea (*e(g)orten*) partizipio burutu bezala interpretatu da eta mendebal zabaleko partizipio burutugabeak horren gainean eraikitzen dira egun: *urteten*, *ertet(z)en*, *irtet(z)en*.

Lexema berriak sortzea edo aurretik ziren lexemak aipatu berri dugun moduan aldatzeak ahaidetasun hipotesiaren aldeko ebidentziatako har daitezke (Petit 2007: 24), baina, nolana ere den, hots-aldaketan eta berrikuntza morfologikoen inguruan

gabilitza berriro ere. Hau da, lexema bakarrean gertaturiko berrikuntzen inguruan gabiltza eta, horrek hizkuntzaren sisteman muinekoa den berrikuntza batek baino indar frogatzaile txikiagoa badu ere, ez gabiltza bat-etortze lexiko hutsen inguruan, horiek frogagarritasun txikia dute eta.

Bestalde, eta berrikuntza paraleloen poligenesiarekin loturik, berrikuntzak bereziak izan behar dira. Izan ere, aldaketa asko testuinguru (foniko)ak baldintzaturik daude eta testuinguru duen ia munduko edozein hizkuntzatan aurki daitezke aldaketa horren adibideak, garai zaharrago edo berriagoetan.

Esaterako, Ringeren & Eskaren (2011: 257-259) arabera, [ti] (> [tsi] > (...)) > [si] aldaketa (katea) hainbat hizkuntzatan gertatu da: genetikoki loturik ez dauden eta elkarrengandik urrun dauden hizkuntzetan, baita garai desberdinetan genetikoki loturik daudenetan ere. Bistan denez, aldaketa horrek ez du balio handirik bi dialekto iraganean bakarra zirela frogatzeko, bilakabide *natural* bat delako, giza sistema edo gaitasun fonetikoak baldintzatu (Ohala 1993; Blevins 2004). Gauza bera esan daiteke Euskal Herriko mendebaldean gertatu diren zenbait *e > a* / *_r* bilakabideez: *berri > barri*, *gerri > garri*, *txerri > txarri*, *gernu > garnu*. Zuloagak (2020: 166) dioenez, Iberiar penintsulan bertan gaztelaniaz, leonera, aragoieraz, judu-gaztelaniaz eta katalanez ere gertatu da, baita beste Europako hainbat hizkuntzatan ere. Ikusi, orain, Zuloaga (2022: 65-68) item lexiko bakoitzaren hedaduraz.

Horrek ez du esan nahi munduko hizkuntzetan hainbatetan lekukotzen diren hots aldaketa *arruntak* filiazio hipotesiak egiaztatzeko baliabideetatik kanpo utzi behar direnik. Batzuetan, aldaketa *arruntak* katean gertatzen dira eta kronologia erlatibo bat osatzen dute. Horrek bereizgarritasuna ematen dio eta, beraz, zenbait aldaketa arruntek, era jakin batean konbinaturik, balio dezakete azpitaldeen arteko harremana frogatzeko; cf. Ringe & Eska (2011: 260) Grimmen legeaz.

Bestetik, Zuloagak (2020: 63-64) berrikuntzei ezartzen dien beste hizkuntz heretsapenetako bat positiboa izatea da. Ideia hori jada Leskien baitan (1876: vii, *apud* Zuloaga 2020: 61) irakur daiteke: “Die Kriterien einer engeren Gemeinschaft können nur in *positiven Übereinstimmungen* der betreffenden Sprachen [...] gefunden werden” (etzanak nireak dira). Berrikuntza positiboak behar ditugu, berrikuntza negatiboak, hots, ezaugarri baten galerak, ez dakarrelako berarekin filiaziorik. Horrek ez du esan nahi, jakina, berrikuntza negatibo bat ezin denik esanguratsua izan, baizik eta ez duela ziurtasunik eskaintzen ondorio sendoak ateratzeko.

2.3. Arkaismoak

Arkaismoak, berrikuntzak bezala, erlatiboak dira. Goian Caminoren (2008: 212) berrikuntzen definizioa jaso dut. Honela dio: “[h]izkuntzaren ordura arteko egitura aitzindari batekiko edo egoera zaharrago batekiko, dialekto batean sumatzen den haustura da berrikuntza”. Definizio hori irauliz, esan genezake arkaismoa hizkeraren ordura arteko egitura aitzindaria dela, egoera zaharragoa, dialekto batean edo gehiagotan gordetako, beste dialekto bat(zu)etan sumatzen den berrikuntzarekiko.

Esan bezala, ikertzaileak ados daude berrikuntzek frogatzen dutela dialektoen arteko harreman filogenetiko estuagoa, hau da, zuhaitzeko adar bereko ondorengoak direla ondorioztatzeko indar handiagoa dutela. Arkaismoek duten lekuaz, aldiz, ez da horrenbesteko adostasunik. Askok arkaismoak alde batera utzi eta aintzat berrikun-

tzak besterik ez dute hartzen. Bower & Koch (2004: 11), adibidez, berrikuntzak baino ez erabiltzearen aldeko dira. Mitxelenaren (1964a: 51) hitz hauek ere ikuspegi hori irudika dezakete: “La conservación conjunta de un arcaísmo en dos o más variedades de una lengua no supone, por el hecho de tratarse de algo pasivo que se explica por simple inercia, ninguna relación especial entre ellas”.

Aldiz, badaude arkaismoak neurri batean aintzat hartzearen aldekoak ere, hala nola Rodríguez Adrados (1997 [1952], *apud* Zuloaga 2020: 65-67) eta Watkins (1966, *apud* Zuloaga 2020: 65-67). Gerta daiteke hainbat arkaismoren mugak bat etortzea berritu duen eremuarekiko. Kasu horietan, arkaismoak berritu ez duen eremuaren batasunaren adierazle izan daitezke eta, are gehiago, beste nonbait sortutako berrikuntza bat ez hartzeak ez du zertan pasiboa izan, baizik eta aktiboa (Camino 2008: 237). Aktibotasun hori zertan den edo nola gauzatzen den garatea interesgarri litzateke, talde erabaki kontzientea iradokitzen duelako eta horrek ez duelako oso egiantzekoa ematen.

Nolanahi ere den, horrekin ez da esan nahi arkaismoak berrikuntzen pare daudetik edo arkaismo bat gordetzeak zuzenean darabilgun filiazio hipotesiaren alde egiten duenik, benetan aktiboa den frogatzeko arazo metodologikoak berdin irauten baitu: benetan dinamika komun baten ondorio da arkaismoari eustea edo zerbait pasiboa? Adibidez, bokal sudurkariak erdialdean galdu baina mendebaldean —luzeago— eta ekialdean —oraindik ere— mantentzea ezin da pasiboa baino izan, edo ez, behintzat, arkaismo bateratzaile aktiboa bi eremuetan batera.

Aitzitik, berrikuntza zahar esanguratsuak eta arkaismo bateratzaileak gordetzen direnean, dinamika komunak eta, beraz, iragan komuna daudela ondorioztatzeko erabil ditzakegu. Hau da, arkaismo bateratzaile zaharrak berrikuntza zahar eta bereizle-lan laguntzaile eta indartzaile izan daitezke filiazio hipotesiak egiaztatzeko.

Euskararen kasuan, berriki Urgellek (2020: 715-716) proposatu du, Mendebaldeko Euskara Zaharra (MEZ) definitzeko, *a + a > ea* eta *egin* laguntzailearen gramatikalizazioa berrikuntzez gain, **edun*-en 3. pertsonetako diptongoari eustea (*dau/deu vs* ekialde zabaleko *du*) eta *-rean* ablatiboa (*vs -rik*) arkaismoak erabil daitezkeela.⁸

2.4. Hautuak

Azkenik, *hautu* izenez deskribatzen edo etiketatzen diren ezaugarri linguistikoak erabili izan dira dialektologian berrikuntza eta arkaismoekin batera, irudia osatzeko nonbait. Tradizio batzuetan besteetan baino gehiago erabili izan dira eta gurean, itxuraz, nahikotxo erabili dira. Kanpoko ereduetan begiratuz gero, ordea, bitxia da —edo ez hain bitxia— mundu mailan zenbait lan esanguratsutan aipatu ere ez direla egiten. Hori da, adibidez, Campbellen (2013) eskuliburuaren kasua. Antzera, Bowernek & Kochekek (2004) Australiako hizkuntzen azterketa dialektologiko-diakronikoa egiteko finkatu metodologian ere ez dira hautuak aipatzen.

⁸ Hala ere, **edun*-en diptongoei dagokionez, Zuloagak (2022: 98-106) berriki markatu du, arkaismoak izateaz harago, ez direla eremu osoan sistematikoak eta, beraz, kontuz erabili behar direla MEZ definitzeko. Halaber, *-rean*-i dagokionez, arkaismotzat jotzen badu ere, Urgellek (2020: 716, 31. oh.) berak berrikuntza izan zitekeela eztabaidatzen du. Haren iritziarekin bat egin du orain Zuloagak (2022: 147-161).

Izan ere, ematen du *haututzat* jo diren ezaugarriak, funtsean, forma zaharra gordetzen duten ezaugarrirei dagozkiela. Horrek, baina, ez du kentzen bata berrikuntza eta bestea arkaismoa izatea. Bide horretatik, Lakarrak (2011 [2014]: 198) hautu bezala sailkatu izan diren laguntzaile tripertsonalak (**eradun*, *-i*- eta **edutsi*) berrikuntza kate bezala azaltzea proposatzen du. Horregatik guztiarengatik, zuhurragoa eta egiantzekoa ematen du *hautuez* ez hitz egiteak, baizik eta arkaismoez eta berrikuntzez edo, akaso, berrikuntza kateez.

2.5. Berrikuntza edo arkaismoa

Gorago, 2.2, 2.3 eta 2.4 ataletan, ikusi dugu nagusiki berrikuntzak bilatu behar ditugula eta, gainera, berrikuntza jakin batzuk: ondoz ondoko dialektoetan agertzen direnak, fonologiaren edo morfologiaren esparrukoak, bereziak, positiboak, zaharrak, bateratzaileak, sistematikoak, esklusiboak eta hedadura zabalekoak. Eta nola bereiziko ditugu berrikuntzak eta arkaismoak? Hau da, nola ziurtatuko dugu ez dugula berrikuntza bat arkaismotako hartzen, edo arkaismo bat berrikuntzatako? Zoritxarrez, ez dago kasu guztietan aplika daitekeen erantzunik, eta kasuan-kasuan ikusi eta interpretatu behar dira datuak. Camino (2008: 212) honela mintzatzen da gaiaz:

Dialektologiaren barrenean eztabaida ugari gertatu da azterketan baliatzen den ezaugarri bakoitza berrikuntza ala tasun zaharra den erabakitzean; bereizketa nagusi hau egoki egiten ez bada, analisiari eragin kaltegarriak etor dakizkioke; dena den, ez da pentsatu behar batzuk eta besteak bereiztea horren gauza erraza denik.

Zuloagak (2020: 48) gogorarazten duen bezala, *kau*, *kori*, *kura* erakusleen inguruan asko eztabaidatu izan da (esaterako, Mitxelena 1951: 575-576), zer garaitako arkaismoak izango ote ziren, eta, testu gehiago aurkitu direnean, hala nola Etxarten eta Rosen arteko gutunak (Etxart & Ros 1616-1617), duela gutxiko berrikuntzak ematen dute (Lakarra 2011 [2014]: 73. oin-oharra). Orain, Rojoren (2022a, 2022b) lanek ere modernotasun horren alde egiten dute.

Zorionez, badaude interpretazio ahalik eta zuzenena egiten laguntzen duten irizpideak. Hasteko, argi izan behar da *arkaismo* eta *berrikuntza* termino erlatiboak direla. Ezaugarriak garai eta egoera linguistiko batekiko dira gordetzailerdo berritzaile eta garai batean berrikuntza zena arkaismo izan liteke gero. Hortaz, garaian garaiko egoera linguistikoak ahalik eta hobekien ezagutzea funtsezkoa da. Zer egin, ordea, garaia eta, beraz, egoera linguistikoa historiaurrekoa denean? Idatzirik ez dagoenean? Nola erabaki dezakegu testuetan agertzen diren ezaugarriak garai bateko arkaismoak edo berrikuntzak diren? Horretarako ere badaude zenbait lagungarri, hala nola neolinguisten *hatsarreak* (Bartoli 1925). Nik Caminoren (2009: 146-147) lanetik hartu ditut:

I. Bi egoera linguistiko daudenean, eta horietako bat bestea baino lehenago leku-kotzen denean, hori izan ohi da zaharrena.

II. Eremu geografiko isolatuek, komunikazio-bideen oztopo gehiago dituztenek, arkaismo gehiago bildu ohi dituzte oztoporik gabeko komunikazio-bideak dituztenek baino.

III. Bazterretan (periferian) erdialdeko eremuetan baino arkaismo gehiago bildu ohi dira.

IV. Ezaugarriak zenbat eta hedatuago, hainbat eta zaharrago izan ohi dira.

V. Hizkuntzak hedatu diren lurralde berria(goa)k berritzaileago izan ohi dira.

VI. *Fase sparitan* dauden ezaugarriek emankor direnek baino aukera gehiago dituzte arkaismo izateko.

Horiekin batera, aldakortasunaren irizpidea ere erabili izan da ezaugarri jakin bati zahartasuna aitortzeko, erlatiboa bederen. Irizpide horren arabera, zenbat eta aldakortasun dialektal txikiagoa izan ezaugarri batek, orduan eta aukera handiagoak ditu zaharra izateko; eta alderantziz, zenbat eta aldakortasun dialektal handiagoa izan, orduan eta aukera handiagoak ditu modernoagoa izateko.

Aldiz, irizpide horiek guztiak joerak dira, eta ez arau, elkarri kontrajarriak egon litezke eta, horregatik, kontu handiz interpretatu behar dira datuak. Irizpide horien eta beste batzuen inguruan ere ezin utzizkoa da Mitxelenaren (1963) *Lenguas y protolenguaseko* “Métodos y criterios” kapitulua.

2.6. Zuhaitzak eta kritikak

Dialektalizazio prozesua zuhaitz genealogikoen bidez irudikatzea hizkuntzalaritza historikoa diziplina bera bezain zaharra da ia-ia. Jada 1853. urtean Schleicherrek *Stammbaum* (alemanez, *Stamm* ‘erro’ + *Baum* ‘zuhaitz’) edo zuhaitz genealogikoaren eredu proposatu zuen jatorri bereko hizkuntzen arteko harremanen egitura —filiazio hipotesiak— irudikatzeko (Schleicher 1853: 782, 1861: 7).⁹ Eredu horretan, aitzin-hizkuntza *batutik* abiatzen da, eta adarkatuz doa denboran aurrera zuhaitzean behera egin ahala, egungo dialekto edo hizkuntzetara iritsi arte. Beraz, jarauntsitakoan jartzen du arreta. Aldiz, eredu horrek hainbat kritika jaso zituen hasiera-hasieratik, jarauntsitakoa eta goitik beherakoa hizkuntzaren eboluzioaren alderdietako bat besterik ez delako, eta beste alderdi batzuk alde batera gelditzen zirelako, hala nola konbergentzia eta elkarren ondoko hizkuntza, dialekto eta hizkeren arteko transmisioa (Schmidt 1872; Schuchardt 1900).¹⁰

Schmidtek (1872) *uhinen teoria* deitu izan dena proposatu zuen, zuhaitzaren orde, zenbait ezaugarriren banaketa gorabeheratsua azaltzeko. Eztabaida luzeak sortu ditu zuhaitz ereduaren eta uhin teoriaren arteko talkak. Aldiz, zer den ere ez dago argi, teoria —edo hipotesia— edo isoglosak irudikatzeko eredu bat (Jacques & List 2019: 132-133).

Schmidtek (1872: 27), formulatzen duen moduan, hizkuntz aldaketaren inguruko hipotesia da: “Haren [hots, arbolaren irudiaren] orde, uhinaren irudia jarri nahi dut; uhinok eraztun kontzentrikoetan urruntzen dira erdigunetik, eta zenbat eta urrunago orduan eta ahulagoak dira”.¹¹

⁹ Eskerrak Ricardo Gómezi Schleicherrek dagoeneko 1853an zuhaitz genealogikoaren bertsio bat argitaratu zuela jakinarazteagatik.

¹⁰ XIX. mende bukaerakoak edo XX. mende hasierakoak ez ezik, kritika modernoagoak ere jaso ditu. Esaterako, Dixonen (1997, 2002) arabera, hizkuntzalaritza historikoko metodo konparatua oso ongi doa dokumentazio luzeko eta kontaktu *urrko* hizkuntza indoeuroparretarako edo austronesioendako, baina haren metodoak ezin dira aplikatu gutxienez Australiako hizkuntzak aztertzeko, hango hizkuntzak *punctuated equilibrium* delako batean egon direlako. 3.2. atalean azalduko dut sakonago Dixonen proposamena; horrekin batera, egin zaizkion eta egin dakizkiokeen kritikak berrikusi, eta eztabaidatuko dut zergatik ezin zaion EBZren kasuari ere aplikatu.

¹¹ Nire itzulpena da. Jatorrizkoa: “Ich möchte an seine Stelle [zuhaitzaren orde alegia] das Bild der Welle setzen, welche sich in concentrischen mit der Entfernung vom Mittelpunkte immer schwächer werdenden Ringen ausbreitet”.

Horren arabera berrikuntzak, uhinen moduan, zirkulu kontzentrikoak eginez hedatzen dira eta, erdigunetik urrundu ahala, indarra galduz doaz, iristen ez diren arte. Horraino, berrikuntzak nola hedatzen diren azaltzeko hipotesi bat da, eta, beraz, egiaztatu beharrekoa. Are gehiago, hipotesi hori hizkuntz aldaketaren inguruko teoria orokorrean txertatu beharko litzateke, besteak beste hots aldaketa erregularren erregularitasunarekin batera, edozein hizkuntzatako berrikuntzak nola hedatzen diren azaltzeko hipotesia baita. Horren bidez, hizkuntzetan aurkitzen zuen zatikako banaketa azaldu nahi zuen Schmidtek (1872).

Esan bezala, Schmidtek (1872) *Wellentheorie* delakoa *Stammbaum* edo arbola genetikoaren aurka egiteko proposatu zuen. Ordea, ez da kritika (egokia). Zuhaitzak, edo zehatzago arbolaren adarkatzeak, filiazio hipotesiak dira eta berrikuntzak nola hedatu diren ez zaio axola. Hau da, adarkatzeak honako hau trinkotzeko modua dira: lehen bateratua zegoen aitzin-hizkuntza edo aitzin-dialektoa hautsi egin zen, A eremuan *X* berrikuntza sortu eta hedatu zelako eta B eremuan *Y* berrikuntza sortu eta hedatu zelako edo, besterik gabe, ez zelako *X* gertatu —arkaismo bateratzailea—. Schmidten hipotesia, ordea, berrikuntzen hedapenaren inguruko hipotesia da, esan bezala, Schmidtek nahi zein ez, berrikuntzak nola hedatzen diren azaltzen du, baina ez dakar berekin filiazioaren inguruko kontsideraziorik.

Bestalde, ikertzaile batzuek mapa batean hainbat ezaugarrik estaltzen duten eremua marrazteari, Bloomfieldek (1933: 316) dakarrenaren moduko mapak egiteari, eta elkar nola gurutzatzen duten ikusteari esaten diote *uhin teoria*. Esan gabe doa hizkuntz ezaugarri bat(zuk) mapa batean irudikatzea ez dela teoria edo hipotesi, datuak aurkezteko modu bat baizik, eta, hutsean, ez du ezer azaltzen.

Horrekin ez dut inondik inora esan nahi mapan isoglosak irudikatzea erabilgarri edo lagungarria ez denik; gogora bitez Mitxelenaren (1964a: 37) hitzok: “Y nunca debemos olvidar que la distribución actual de los fenómenos lingüísticos suele ser distinta de la pasada, aunque aquélla nos proporcione indicios y claves para reconstruir esta”. Une jakin bakoitzean isoglosak non zeuden irudikatzeke ezin hobea da isoglosa mapa, baina horrek ez dio azalpen izaera ematen, hau da, ez du hipotesi edo teoria egiten.

Laburbilduz, *uhin teoria* deitu izan direnak zuhaitz-diagramaren aurka egiteko erabili izan dira, baina ez adiera batek —berrikuntzak nola hedatzen diren azaltzeko hipotesia— ez besteak —isoglosak mapa batean irudikatzea— ez diete ez filiazio hipotesiei ez hipotesi horiek zuhaitz diagrametan irudikatzeari eragiten.

Atal honetan *adarkatzeen auzia* ikertzeko literaturan ezarri diren oinarriak berrikusi ditut. Lehenik eta behin, fenetika —hizkera batzuk bildu eta gainerakoetatik bereizteko arreta bat-etortzeen kopuruan paratzea— eta filogenia —aitzin-hizkuntzatik lekukotutako hizkuntz egoeratarako bidea edo garapena ulertzeko kronologia erlatiboak planteatzea— bereizi ditut eta filogenia hobetsi dut. Ondoren, filogenia egiteko ezarri diren irizpideei heldu diet. Argudiatu bezala, oinarria berrikuntzak dira, arkaismo bateratzaileen laguntzaz. Era berean, berrikuntzek analisi filogenetikoetan erabiltzeko bete behar dituzten baldintza edo irizpideak mahaigainean paratu ditut. Hiru dira: irizpide kronologikoa —labur, berrikuntzak zaharrak izan behar dira—, geografikoa —berrikuntzak aski hedaturik egon behar dira— eta hizkuntzazkoa —berrikuntzak fonologikoak edo morfologikoak izan behar dira, bereziak eta sistematikoak—. Azkenik, filiazio hipotesiak irudikatzeke erabili izan diren zuhaitzei egin izan zaie kritika nagusia bildu dut eta erakutsi dut ez direla zuhaitzaren diagra-

maren aurkako kritikak, eta oraindik ere erabili beharreko eredia zuhaitz diagrama dela aldarrikatu dut.

3. Euskara Batu Zaharra eta haren haustura

Atal honetan bi alderdi landuko ditut. Batetik, azalduko dut zergatik behar dugun EBZ bezalako hizkuntz egoera bat (§ 3.1), AEMtik linguistikoki bereizia, eta justifikatuko dut zergatik ez den oreka puntuatua (Dixon 1997, 2002) euskararen iraganeko garaietarako aplikagarria (§ 3.2); hau da, zergatik jarraitu behar dien EBZren eta dialektalizazioaren ikerketak inguruko tradizioetan ezarritako estandarrei. Bestetik, EBZren hausturaren inguruan esandakoak berrikusiko ditut, aurreko atalean ezarritako irizpide metodologikoetan oinarriturik (§ 3.3).

3.1. Euskara Batu Zaharraren beharra

Ez dut EBZ, dialektoak bereizi aurreko azken egoera ba(tera)tu bezala, linguistikoki definituko. Horrek honelako lan batek dituen muga guztiak gaindituko lituzke, tamainaz eta eskatuko lituzkeen ikerketa orduen aldetik. Horren ordez, Mitxelenak (1981) egin zuen EBZren beharraren argudiaketa laburbilduko dut, AEMtik bereiz edo, behintzat, AEMtik hainbat aldaketa jasandako hizkuntz egoera bezala.

Esan bezala, Mitxelenarendako (1981) euskal dialekto ezagunen iturri komuna, EBZ, ez dago gugandik aurretik —eta ondoren— hainbatek uste izan duten bezain urruti. Euskal hizkeren arteko batasun handiaren aldeko ebidentzia hainbat alderditan aurki daiteke, Mitxelenak nabarmendu bezala. Fonologia, oinarrian, berdina da eta aldeak txikiak eta modernoak dira; hain modernoak dira ezen ia-ia datazio absolutuak ere egin ditzakegun. Hori da adibidez (hego-)mendebaldeko hasperenik ezaren eta ekialdeko /y/-ren kasua.¹²

Antzekoa esan liteke morfologiaz. Izen morfologia oso antzekoa da eremu osoan eta dibergentziak osagai komunekin egindakoak dira. Adibidez, mendebaldeko ablatibo *-rean* (gen. *-(r)e* + ines. *-an*) eta sozietibo *-gaz* (bizidunetako eta (ergatibo) pluraleko *-ga-* + instrumental *-z*). Aditz morfologian, morfema gehienak partekatutak dira; esaterako, ergatibo pluraleko *-de > -de & -te & -e*. Aditz laguntzaileak ere partekatutak dira (*izan*, **edun*, **edin*), eta orokorrak ez direnak ere beste inguru batzuetan dokumentatzen dira (hala nola **ezan* eta **nin* mendebaldean; Mounole eta Larkarra 2018: 431, 433) edo, berriz, osagai komunekin osatutakoak dira. Adibidez, **eradun*-en **(e)dun* eta *-ra-* (cf. *erabili*, *eraman* & *eroan* < **eraoan*; FHV, 177) orokorrak identifikatu daitezke (Mounole 2014 [2018]: 452. oh.). Horrez gain, eratorpena eta konposizioa ere komunak dira, baita azken horri loturiko bilakabideak ere; esaterako *errege* + *ibera* > *erret ibera* bezalako prozesuak. Gainera, horrek *post quem* data bat eman diezaguke, baliabide horiek ez ditugulako akitanieraz aurkitzen, eta bai x. mendearen inguruko datuetan. Ebaluatzaileetako batek nabarmendu bezala, xx. mendearen inguruko datuek *ante quem* data bat ere finkatzen dute.

¹² Deigarria egiten zait Mitxelenak (1981) iragan komun hurbilekoaren aldeko argudioen artean hasperena sartu ez izana, are gehiago fonetika-fonologiako desberdintasun batzuk (hala nola diptongoen bilakabideak) hasperenaren galeraren ondorio izanik.

Bukatzeko, latineko —eta erromantze goiztiarretako— maileguk ere batasuna erakusten dute, euskarara egokitzeko moduan eta ondorengo euskararen barruko bilakabideetan. Adibidez, latineko hitz hasierako herskariak ahostundu dira (T- > D-): lat. ak. *pace(m)* > eus. *bake*; lat./errom. ak. *turri(m)* > eus. *dorre*; *muta cum liquida* taldeak desegin dira (lat. ak. *cruce(m)* > eus. *gurutze*; lat./errom. ak. *planu(m)* > eus. *lau*);¹³ latineko igurzkaria euskarazko lepokariarekin egokitu da (lat. *corpus* > eus. *gorputz*; lat. ak. *causa(m)* > eus. *gauza*); latineko albokaria eta albokari geminatua euskarazko *taparekin* eta albokariarekin egokitu dira hurrenez hurren (lat. ak. *gula(m)* > eus. *gura*; lat. ak. *solu(m)* > eus. *zoru*; lat. ak. *ballaena(m)* > eus. *balea*; lat. ak. *castellu(m)* > eus. *gaztelu*); eta bokalarteko sudurkari hobikariak hasperendu dira —eta ondoren batzuk kokapenez mugitu edo desagertu— eta sudurkari hortz hobikari geminatua sudurkari hortz hobikariarekin egokitu da: lat. ak. *arena(m)* > eus. **areha* > *harea*; lat. ak. *anate(m)* > eus. *ahate*; lat. ak. *annona(m)* > eus. *an(h)oa*.

Batasun handi horrez gain, baina, dibergentziak ere badaude eta hor dago gakoa. Mitxelenaren (1981: 295) arabera, txikiak ziren dibergentzia horiek:

[E]s posible que esas diferencias le parezcan muy grandes al hablante ordinario no iniciado a fondo más que en el euskera de su círculo local o comarcal, pero, para un comparatista, y este es el punto de vista que hay que adoptar aquí, las divergencias, como ya he escrito en algún otro lugar, son desesperadamente pequeñas.

Horren txikiak ziren, non errenteriarrendako dialektoen azken egoera bateratuak gugandik oso gertu egon behar zuen, eta v-vi. mendeen inguruan kokatu zuen, erromatarren gainbeheraren ondoren alegia. Horretarako, Barbero eta Vigilen (1965) eredu historikoan oinarritu zen. Aldiz, eredu hori gainditurik dago eta, beraz, data horiek ez digute balio.

3.2. Euskara Batu Zaharra eta oreka puntuatua

Hala ere, bigarren aukera bat ere planteatu liteke: oreka puntuatua —Wikipediako egileek *Oreka taiduna* izendatu dute— edo, ingelesez, *punctuated equilibrium*. Izan ere, familia ikertuenen kasuan hizkuntzak milaka kilometrotako eremuan sakabana-turik daude eta, horien aldean, gurea —ezagutzen duguna— eremutxo txikia baino ez da, eta ez du ematen eremu hori askoz handiagoa izan zitekeela pentsatzeko arrazoirik aurkituko dugunik.

Nahiz eta ez zuen Dixonek berak biologiatik hizkuntzalaritzara ekarri (Bowern 2006), hizkuntzalaritzaren barruan oreka puntuatuaren adibiderik ospetsuena hark Australiako hizkuntzen egoera azaltzeko egindakoa da (Dixon 1997, 2002).

Dixonen ereduari, hizkuntzen barne eta kanpo historian *oreka* garai luzeak eta *puntuatze* garai laburrak egongo liriateke. Oreka aldietan, hizkuntzak gutxi(ka) aldatuko liriateke eta, gainera, aldaketa hori, neurri handi batean, hizkuntzen arteko mailegatzearen ondorio izango litzateke. Horrela, ezaugarriak hedatu eta hizkuntz

¹³ Oso jakingarria da (#)CL- taldeen inguruan Blevins & Egurtzegiren (2017) lana. Egile horien arabera, eta gainerako *muta cum liquida* taldeek euskaraz eta tipologikoki duten bilakabidea ikusirik, *herskari* + *albokari* taldeak ez ziren euskaraz desegin, baizik eta dagoeneko asimilazio bidez deseginik zituen erromantze (iberiar) batetik hartu zituen euskarak (cf. lat. *flamma* > gazt. *llama* : kat. *flama*).

eremuak sortuko eta familia *genetiko*en arteko mugak lausotuko lirateke. Azkenean, konbergentziaz, prototipo komun moduko bat —*koinéa*?— sortuko litzateke. Aldiz, puntuatze aldietan, kanpo faktoreen eraginez (teknologia berriak garatzea, inbasioak, migrazio handiak, etab.), hizkuntzak asko eta azkar aldatuko lirateke eta zuhaitz filogenetikoak irudikatzen dituen moduko etenak sortuko lirateke. Ez ditut Dixonen proposamenaren arazo guztiak aletuko —ikus, laburpen baterako, Bower (2006)—, baina beharrezkotzat dut azaltzea zergatik ez den, ene ustetan, oreka puntuatuaren eredia onargarria EBZren kasuan aplikatzeko.

Lehenik eta behin, Dixonen proposamenaren aurkako kritikarik handiena Australiako hizkuntzalarien baitatik dator. Izan ere, Dixonek (1997, 2002) Australiako hizkuntzetarako proposatu zuen oreka puntuatua. Aldiz, inguru haietako hizkuntzen historia ikertu dutenek erakutsi dute Dixon hainbat aurreiritzitatik abiatu zela. Adibidez, Dixonek onartzen zuen Australiako hizkuntzetan ezin zirela hizkuntzalari-tza historiko estandarreko metodo eta teoriak aplikatu, baina, Bowernek & Kochek (2004) argitaraturiko liburuan ikusten den moduan, Australiako hizkuntzen azterketa historikoa abian da eta emaitzak lortzen ari dira, beste tradizioetan erabilitako metodo eta irizpide berak erabilirik. Aitzin-hizkuntzak berreraikitzen, azpitaldeak, mugimenduak, eta abar aurkitzen ari dira, eta horrek guztiak agerian uzten du Dixonen iritziak hizkuntzalari-tza historikoa egiten saiatu gabe ere eraikiriko usteak baino ez zirela (Bower & Koch 2004; Bower 2010; McConvell & Bower 2011).

Bestetik, Australiako hizkuntzekin izan ditzakeen arazoez harago, hizkuntzen bilakabideaz dakigunak ere horrelako egoera bat, zeinetan hizkuntzak gutxi eta batez ere maileguen bidez aldatuko liratekeen, anomalotzat jo beharko genukeela iradokitzen du. Hurbileko tradizio bat hartuz, zenbat aldatu dira hizkuntza erromantzeak azken 2000 urteetan? Latina zena guztiz urtu da eta hamaika aldaera sortu, garatu, elkartu, eta abar egin dira. Argudioa Dixonen hipotesira itzulirik, ez da oreka aldirik egon (hego-)mendebaldeko Europan azken 2000 urteetan? Niri bat otu zait: azken mendetan hizkuntzak gutxi aldatu dira eta aldaera asko desagertuz joan dira, haien lekua estatuetakoz hizkuntzek hartu dutelako. Gainera, hezkuntzaren *unibertsalizazioak* pisu handia izan du prozesu horretan.

Eredu hori guztiz baztergarria da munduko beste bazter batzuetan duela milaka urte oreka aldiak gertatu zirela pentsatzeko, anakronismo handiegietan sartu gabe. Are gehiago, latina berdin mantendu zen *latin* etiketa daraman garai osoan? Latinistek latin arkaikoa, klasikoa eta postklasikoa bereizten dituzte gutxien-gutxienez. Beste horrenbeste egiten da (Ingalaterrako) ingelesaren historiarekin. Labur esanda, ongi ezagutzen ditugun historiek oreka aldi horien benetakotasuna zalantzan jartzeko nahikoa susmo sorrarazten dituzte. Besterik da konbergentzia garaiak egotea eta garai horietan *koiné* modukoak sortzea —edo aldaera prestigiodunek prestigiorik gabeak ezabatzea—, baina hizkuntzak etengabe aldatzen dira, eta ez du ematen baliabide nagusia mailegatzeko denik.

Europatik kanpo ere, Campbellek (2006) Dixonen proposamenari aurre egiteko zenbait kontradibide jasotzen ditu —eta oreka puntuatuaren sorburua den biologian ere kontzeptu zalantzarria dela esaten du (Campbell 2006: 14)—. Batetik, oreka aldietan aldatzen eta familietan bereizten egon diren hizkuntzen adibideak ematen ditu; adibidez, zenbait hizkuntza maia edo berriki bereizi diren zenbait zapoteko. Bestetik, elkarren aldamenean eta oreka aldietan luzez egon diren hizkuntzen adi-

bideak ematen ditu, zeinen artean ez den ia mailegaterik egon; besteak beste, Ipar Amerikako hego-mendebaldeko hizkuntza athabaskarren (navajoa eta apatxea) eta athabaskarrak ez diren aldameneko hopi, zuni, keresa eta tano taldeen artean ez da ia mailegaterik egon. Puntuatze aldietan gertatutako difusioen adibideak ere jasotzen ditu; esaterako, eskandinaviarrek eta normando frantsesek britainiar uharteak konkistatu zituzten eta orduko ingelesak hitzak, hotsak eta izenordainak mailegatu zituen, eta konplexutasun morfosintaktikoa gainerakoekin berdindu zuen.

Garatze bidean diren aldaketen inguruan dugun ezagutzarekin ere, ezinezkoa dirudi gutxi edo ezer gutxi aldatu diren hizkuntzetan pentsatzea eta, are gehiago, aldatzeko modu ia bakarra mailegutza izatea. Esaterako, Harrington *et alik* (2019) Antartikara zihoan espedizio bateko partaideekin esperimentu bat egin zuten; taldea nazioartekoa zen eta hiztun guztiek ez zuten lehen hizkuntza bera. Joan aurretik hainbat ahoskeraren zenbait alderdi neurtu zituzten. Itzultzean, berriz ere neurtu zituzten eta aurkitu zuten ahoskerak berdindu ez ezik, norabide berean aldatzen hasi zirela. Halaber, Labovek (2020) erakutsi du nola joan den Filadelfiako ingelesean /eiC/ diptongoa aldatzen, oharkabea eta era erabat erregularrean. Hau da, prozesu horietan ez dago mailegutzarik gizarte-taldeen artean Labovenean eta parte-hartzaileen artean Harrington *et alii*enean, eta ematen du hizkuntzak etengabe aldatzen (ari) direla, gu ohartu edo ez.

Aldatzeko modu nagusia mailegatzea izateak ere arazoak ditu. Izan ere, mailegatzearan harremanak ez dira *horizontalak* izaten, hau da, mailegatzaillea eta mailegatuia egon ohi dira eta aldaketak ez du eragin bera batean eta bestean (Bowern 2006). Adibide ezagun bat hartzeko, galde liteke noizkoak diren ingelesak frantsesari hartutako maileguak eta noizkoak frantsesak ingelesari hartutakoak; ingelesak frantsesetik hartzen zituenean, zer mailegu utzi zituen ingelesak frantsesean; eta, alderantziz, zer mailegu uzten dituen egun frantsesak ingelesean. Gure kasuan, latina (eta erromantzeak) mailegu-emaileak dira, eta euskara, mailegu-hartzailea, eta nekez aurki daitezke aurkako norabideko adibideak.

Azkenik, euskararen barruan ere oreka puntuatuaren aurkako argudioak aurki ditzakegula uste dut. Gure herria txikia da: Euskal Herri historikoak 250 km ere ez ditu mendebaldeko muturretik ekialdekora, aspaldi hedatuxeago egon zitekeen arren: Bilbotik mendebaldera eta Pirinioan ekialdera, nahiz eta, beharbada, ez batzuetan uste izan den bezain hedatu (Salaberri-Zaratiegi 2011). Ez dirudi, ordea, hizkuntza indoeuroparrak bezain hedaturik *inoiz* egon denik. Txikitetasun (erlatibo) horrek pentsaraz lezake errazago egin zitzakeela berrikuntza komunak, aldi berean berrikuntza dialektal txikiak sortzen edo sorturik zeudenei eusten zien bitartean. Inoiz horrelako egoera bat izan bazen, aurreko aldaera dialektalak ezabatu zituen.

Batetik, Mitxelenak (1981) berak azpimarratu bat-etortze kopuru handia dago. Bestetik, eta garrantzitsuagoa irizten diot, berrikuntzak datatuz joan ahala, nahiko modernoak direla ikusten da. Hori da, adibidez, singularreko artikulua eta hasperenaren galerarekin loturiko aldaketa guztien kasua. Esaterako, *etxea* > *etxia* gertatzeko, lehenik artikulua gramatikalizatu behar da (**etxe* + *ha(r)* > **etxeha*) eta hori VIII. mende ondokoa da (Zuloaga 2020: 478). Antzera, ekialdeko muturreko /y/-k, besteak beste, XIV. mende ingurukoa ematen du (Peillen 1991: 252-253; Egurtzegi 2017). Horrez gain, ez du ematen mailegatzea oso faktore esanguratsua izan denik gurean, euskal aldaeren artean, erromantzeetatik andana sartu baita. Adibidez, erdial-

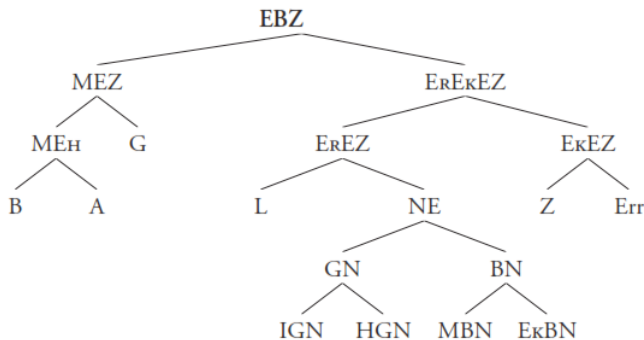
deko zenbat mailegu aurki ditzakegu ekialdeko muturrean, Mitxelenak (*FHV*, 375) aipatu *Z ützi*tik (cf. ek. *eitzi* zaharra) —eta beharbada *Z galdü*tik—¹⁴ harago?

Horregatik guztiarengatik, kontrakoaren aldeko ebidentzia agertzen ez den bitartean, euskararen historian dialektalizazio aurreko egoera ba(tera)tu bat behar dugu ezagutzen ditugun dialektoen abiapuntutako, erromatarren etorreraren ondorengo, eta, egon litezkeen konbergentzia aldiak alde batera, dialektalizazioaren teoria adarkatze bitarreko zuhaitz irudi batera eramango gaituen filiazio hipotesiak egiaztatuz eraiki (behar)ko da (cf. Lakarra 2011 [2014]).

3.3. Euskara Batu Zaharraren haustura: bi hipotesi

Atal honetan, EBZren hausturaren inguruan esplizituki edo zeharka esandakoak bildu eta 2. atalean definitutako irizpide metodologikoen arabera ebaluatuko ditut. Izan ere, Lakarraren (2011 [2014]) lanetik esplizituki dakigu —beste familia zabale-tako ikerketan prozedura estandarra gurera ekarririk— euskal dialekto historiko guz-tiak ezin etor daitezkeela Mitxelenaren (1981) EBZren hausturatik, eta, aldiz, beste tradizioen moduan, zatiketa hierarkiko eta bitar baten eremuan azaldu beharko genu-keela euskararen dialektalizazioa.

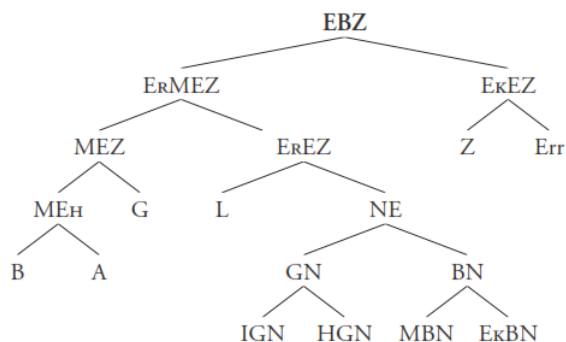
Logikoa den moduan, lehen haustura ezin da erdialdean gertatu; hau da, ez da posible saihetsek elkarren artean komunitate bateratu bat osatzea erdialdekoak kan-poan utzirik. Horrek bi aukera —bi hipotesi— uzten dizkigu EBZren banaketarako: (a) lehen haustura mendebaldean gertatu zen, edo (b) lehen haustura ekialdean gertatu zen. Lakarrak (2011 [2014]: 205, 133. oin-oharra) egin zituen arbolen arteko alde nagusia ere hori da: “Zuhaitzen arteko diferentzia nagusia honetan datza: Erdialdeko Eus-kara [hau da, nafarreraren eta lapurteraren jatorri komuna, eta ez Zuazoren erdialdeko euskara, hots, gipuzkera] nondik ateratzen den, Mendebaldekotik ala Ekialdekotik; hots, hurrenez hurren EkeZ ala MEZ bereizi den lehenago EBZtik”. Hipotesiak zuhaitzean irudikatutik, honela izango lirateke bata eta bestea lehen hausturari dagokionez:

1. irudia

EBZren haustura mendebaldean. Iturria: Lakarra (2011 [2014]: 203)

¹⁴ Mitxelenak “ronc. *galtu*, sul. *galdü* ‘perdido’, con sonorización anómala” dakar (*FHV*, 373 [etzan-nak nireak dira]). Datu “bitxi” hori mailegu edo egokitze modernotako har daiteke, edo oraindik aho-kabeek ahostunak guztiz ordezkatu ez zituztela pentsa daiteke.

2. irudia

EBZren haustura ekialdean.

Iturria: Lakarra (2011 [2014]): 203)

Dagoeneko, hipotesi baten zein bestearen aldekoak ditugu, nahiz eta ez den, inolaz ere, bataren eta bestearen alde modu eta maila berean egin. Jarraian, batetik, lehen haustura mendebaldean gertatu zela dioten iritziak berrikusiko ditut. Ondoren, lehen haustura ekialdean gertatu zela defendatzen duen hipotesiari helduko diot, hots, Lakarrak (2011 [2014]) eta neurri batean Caminok (2011 [2014]) defendatu dutenari.

3.3.1. EBZren haustura mendebaldean

Esan bezala, EBZ mendebaldean hautsi izana da dialektalizazioaren hasierarako egin litezkeen bi hipotesietako bat eta, kuantitatiboki, aldeze gehien izan dituen hipotesitako har liteke, baldin eta aldezeen artean batasunik egongo balitz mendebaldearen definizioan eta metodoetan. Alde horretatik, eta jarraian erakutsiko dudan moduan, hipotesi horren alde egin den ere zalantzan jar daiteke. Aldeze nagusiak Zuazo (2003, 2008, 2010a, 2014), Reguero-Ugarte (2012a, 2012b, 2013), Aldai (2014) eta Abaitua (2018) izan dira.

3.3.1.1. Zuazo (2003, 2008, 2010a, 2014)

Zuazok proposatzen dituen dialektoen balizko sorguneak proposatzen ditu (Zuazo 2003 eta 2008: dialekto bakoitzaren aurkezpenean; 2010a: 165etik aurrera; 2014: 49tik aurrera; 2017: 9tik aurrera), eta, haren arabera, haustura mendebaldean gertatu zen: “Es posible que el alejamiento de Álava y Vizcaya del Reino de Navarra, y su acercamiento al Reino astur, en el siglo VIII, y, más tarde, al Reino de Castilla, tenga algo que ver con este hecho” (Zuazo 2010a: 192). Gainera, neurri handi batean honetan oinarritzen da bereizketa mendebaldean egiteko: “Desde el punto de vista del lingüista, hay únicamente dos dialectos que presentan una personalidad bien marcada, uno en cada extremo del país: el suletino, por un lado, y el occidental o vizcaíno, por el otro” (Zuazo 2010a: 67). Hori, baina, iritzi subjektiboa da eta

Mitxelenak (1981: 298) Lacombe eta Uhlenbecki egindako kritikak ekar ditzake gogora:

Nunca se precisa para quién es tan diferente el vizcaíno [Zuazoren kasuan, men-debaldeko euskara = bizkaiera]. [...] Pero yo no tenía por aquel entonces, pongámonos por 1935-1937, la menor idea del suletino hablado [...]. Habría que ver también, puesto que las consideraciones que se hacen son cuantitativas, si no hay manera de cuantificar las observaciones.

Zer eremu hartzen duen alde batera, ordea, Zuazoren saioek ez dute hausturak non gertatu diren erabakitzeke balio. Izan ere, haren sailkapenak ez dira filogenetikoak, ez du ezaugarriak aukeratzeko irizpide sendorik eta erabiltzen dituen ezaugarriek ez dituzte arestian finkatu irizpideak betetzen. Ikus dezagun, dena den, Zuazok EBZren hausturarako egiten duen proposamena gertuagotik.

Zuazoren lanetan, metodologiaren aipamenak bakanak dira eta esango nuke luzeen 1998ko lanean landu zituela.¹⁵ Hala ere, honela mintzo da bere lanaren helburuez: “[lanak] euskalkietan barreiatuta dauden ezaugarriak oinarrizkoenak eta esanguratsuenak erakustea du muga” (Zuazo 2008: 16). Bistan denez, Zuazoren helburuak eta Bonaparterenak (1863) berak dira. Sailkapen sinkroniko bat bilatzen du, eta ez historia berreraikitzea.

Horrez gain, *berrikuntzak* baizik ez ditu kontuan hartzen (Zuazo 1998: 192), eta arkaismoak —eta hautuak— alde batera uzten ditu. Aldiz, ez da azaltzen zergatik ezin diren arkaismoak —edo hautuak— oinarrizkoak eta esanguratsuak izan; ez da azaltzen zergatik den hizkuntzalaritza historiko-konparatuko bereizketa bat, hau da, berrikuntza/arkaismo bereizketa, ezaugarri asko kanpoan uzteko irizpide bat, XXI. mendeko euskara zertan den deskribatzeko.

Gainera, ez dago berrikuntzaren eta arkaismoaren artean bereizteko irizpiderik, ezta ezaugarri bat berrikuntzat jotzeko arrazoien inguruko gogoetarik. Beharbada hori dela eta, berrikuntzak eta arkaismoak nahas-mahas darabiltza.

Esaterako, Iparraldeko hasperena arkaismotako du. Eta ematen du hasperena aitzin-euskararako berreraiki behar dugula, ñabardura fonetikoak gorabehera (cf. Mantrola & Hualde 2021). Aldiz, egun gordetzen den hasperenak murriztapen zenbait ditu —hasperen bat hitzeko, lehen edo bigarren silaban—, eta horrek ez du zertan aitzin-hizkuntzarekiko arkaismoa izan. Izan ere, ditugun datuekin, ekialde zabal bateko berrikuntza izan daiteke (Urrestarazu-Porta 2021; Egurtzegi & Elordieta 2023: 49-50), eta, beraz, historiatic begiraturik berrikuntza ere izan daiteke. Arkaismoen sailean sartzen ditu, halaber, Erronkari-Zaraitzuetako *gau & kau, gor & kor, gura & kura*. Gorago esan den moduan, eztabaidatu izan da erakusle horiek aspaldiko arkaismoak izan zitezkeela, baina, itxuraz, garai historikoan gertatutako berrikuntzak dira. Beraz, Zuazoren sailkapene(ta)tik berak nahi litzuzkeen ezaugarriak ere kanpoan geratu dira.

Halaber, arkaismoak eta horiek hautematen egon daitezkeen okerrez gain, berrikuntza zaharrak ere —batzuk, eta ez guztiak— kanpoan uzten ditu; adibidez, *a + a > ea* disimilazio morfonologikoa aintzat hartzen du, baina zenbait mendez modernoagoa den *egin* laguntzailea kanpoan uzten du, besteak beste *hautu* bezala trata-

¹⁵ Darabilen metodologia gehiago edo gutxiago azaldu, ez dut haren justifikaziorik aurkitu, hau da, zergatik den darabilen metodologia dituen helburuetarako aproposa.

tzen duelako. Zuloagaren (2020: 530-531) arabera, XIII-XIV. mende artekoa da *eginen* gramatikalizazioa eta $a + a > ea$ baino modernoagoa.

Zuazoren erabaki metodologikoetara itzulirik, hiru irizpide zehazten ditu *berrikuntzak* kontuan hartzeko: (a) hedadura zabala izatea, (b) emankorrak izatea eta (c) egungo euskarari bizirik egotea. Ez dut iragazki horiek hartzeko arrazoirik aurkitu Zuazoren lanetan.

Erabaki metodologiko horiek ikusirik, ondorio zenbait atera daitezke: Zuazorena sailkapen fenetikoa baizik ezin da izan, arkaismoak alde batera utzirik eta (b) eta (c) irizpideak harturik, informazio historikoaren gehien-gehiena ezabatu duelako. Beraz, ezin du ondorio historikorik atera. Bestetik, fenetikoa bada ere, fenetikotasun bixia du, bat-etortzeen kopuru soilak ez diolako axola, baizik eta berak ezarritako irizpideak betetzen dituztenek; cf. behera Caminok (2011 [2014]) esandakoak. Gainera, horrek bere helburua ezinezko bilakatzen du, hots, ez da posible “euskalkietan barriatuta dauden ezaugarriak oinarritzkoenak eta esanguratsuenak erakustea” (Zuazo 2008: 16), printzipioz, horretarako berdin duelako berrikuntza edo arkaismoa izateak edo emankorra izateak.

3.3.1.2. *Reguero-Ugarte (2012a, 2012b, 2013)*

Zuazok bezala, Reguero-Ugarte (2012a, 2012b, 2013) EBZ osteko hizkuntz egoera bi eremutan bereizirik ikusten du. Berehala hirutan bereizirik ikusten du eta horretarako zenbait ezaugarri proposatzen ditu, hala nola hasperenaren galera eta *-doi & -dui & -di*.¹⁶ Aldiz, lan hau EBZren lehen hausturara mugatzen da eta, beraz, Reguero-Ugarte irudikatzen duen lehen zatiketara eta horretarako proposatzen dituen ezaugarrietara. Reguero-Ugarte aurrerapauso metodologiko (oso handi) bat dakar Zuazoren lanekiko: Erdi Aroko onomastikatik abiatzen da eta, beraz, XVIII. mendeko berrikuntzak milurteko bat lehenagokotako hartzeko arriskua saihesten du. Hau da, iragazki kronologikoa guztiz betetzen du.

Bi eremu bereizten ditu Goi Erdi Aroan: mendebaldekoan, Araba, Bizkaia, Errioxa eta Gipuzkoa eta Nafarroako mendebaldeko zati batzuk sartzen ditu —Zuloagak (2020, 2022) definitzen duen MEZren oso antzekoa hedaturaz—; gainerakoak erdi-ekialdekoan sartzen ditu: Gipuzkoako ekialdea, Nafarroa Garaiko mendebaldeko muturra ez den beste guztia eta Pirinioaz bestaldeko Ipar Euskal Herri osoa. Horrekin, iragazki geografikoa ere betetzen du.

Zatiketa hori egiteko, mend. *u-* (*huri*) : ek. *i-* (*hiri*), mend. *baltz* : ek. *beltz* eta mend. *barri* : ek. *berri* ezaugarrietan oinarritzen da. Horrez gain, gaineratzen du aurrekoen antzeko banaketa dutela ergatibo pluraleko mend. *-ak* : ek. *-ek* eta mend. *-tza* : ek. *-tze* atzizkiek, nahiz eta bi ezaugarri horiek ipar-ekialderago lekukotu. Esan bezala, Zuazoren lanarekiko aurrerapauso metodologikoa oso garrantzitsua da, leku-kotasun zaharrak —Erdi Arokoak— aztertzen dituelako eta dagokion garai historikoan interpretatzen dituelako.

Aldiz, Zuloagarendako (2020: 699, 2022: 65-71) baztergarriak dira mend. *u-* : ek. *i-*, *barri* eta *baltz*. Mend. *u-* : ek. *i-* ezaugarriaren egokitasuna alde batean uzteko

¹⁶ Hasperenaren galeraz eta haren balio sailkatzaileaz, ikusi orain Zuloagaren (2022: 74-80) lana. Aldiz, 2. silabatik aurrerako eta lexema bereko bi hasperenen artean lehenengo galtzeaz, ikusi Urrestarazu-Porta (2021) eta Egurtzegi & Elordieta (2023).

argudioen artean, Zuloagak (2020: 172. orrialdetik aurrera) aipatzen du hainbat jatorri, garai eta hedaduratako hitzak nahasten direla. Adibidez, (*h*)uri : (*h*)iri bikotea **her-i* edo **huri* formatik etorriko litzateke (ikus orain Zuloaga 2022: 68-69); *urten* : *irten* : *erten* edo *ule* : *ile* : *elle* hirukoteak **eurten* eta **eule* formatatik etorriko lirateke hurrenez hurren. Hau da, *u-* : *i-* : *e-* < **e(C)u-* izango genuke (FHV, 465); baina, horrekin batera, *u-* < **eu-* (< **eo*) bilakabide orokor eta zaharragoa ere izango genuke: *unhain* : *ulhain* (< **enonani*; Lakarra 2011 [2014]: 190), *ugatz* (< **e-o-atz* < **edo(n)-hatz*; Lakarra 2011 [2014]: 190) eta *uda* (< **eguda*; Lakarra et al. 2019: 171). Hor-taz, hori guztia bereizirik, item lexiko gutxi batzuei eragiten dieten hainbat bilakabide txiki izango genituzke, sistematikoak ez direnak, eta horrek gehiegizkoa ematen du EBZren haustura sakon bat planteatzeko.

Antzera gertatzen da *baltz* eta *barri* aldaera lexikoekin. Aldaera lexikoak dira eta, are, *e > a* oso ohikoa da, munduko hizkuntzetan, batez ere dardarkari aurrean (Zuloaga 2020: 166-167; 2022: 65-68). Hori dela eta, berrikuntza horiek ez dute berezitasunik eta ez dute banaketa dialektal esanguratsu eta sakonak proposatzeko aproposak ematen.

Laburbilduz, Reguero-Ugartek lan filogenetiko bat egiten du, baina, aukeratu-tako corpusaren izaerengatik, lortzen dituen ezaugarriek ez dute hizkuntz iragazkia betetzen.

3.3.1.3. Aldai (2014)

EBZren haustura mendebaldean gertatu zela landu dutenen artean, Aldai (2014) ere sartu behar da. Hedadura diferenteetako ezaugarriak lantzen ditu eta, beraz, ez da argi gelditzen zer hedadura ematen dion mendebal orokorrari: batzuk egun EAE diren hiru probintzietan lekukotutakoak dira, Araban, Bizkaian eta Gipuzkoan alegia —*cf.* eremu hori eta aipatu berri dudana Reguero-Ugartek planteatzen duen eremu zabalagoa—; beste batzuk, ordea, Zuazoren mendebalera, hau da, ohiko (arabera-)bizkaierara mugatuago agertzen dira. Gainera, egia da ez duela *expressis verbis* esaten bere ustez EBZren haustura mendebaldeko dialektoen eraketarekin gertatu zela. Hala ere, *ex silentio* besterik ez bada ere, nire ustez Aldairen (2014: 222) hitzok nahiko argiak dira:

Si el origen de los dialectos vascos modernos hay que situarlo a partir de los siglos VI-VII, a más de uno le parecería que la historia de la fragmentación dialectal vasca debería ser bastante fácil de contar; es decir, que casi podemos llegar a abarcarla en el periodo histórico. Sin embargo, aunque efectivamente la dialectalización del euskera es mucho más reciente de lo que hasta hace poco se había llegado a imaginar, la cuestión sigue siendo muy compleja y desconocida.

Nolanahi ere den, lan horretan, Aldaik mendebaldeko euskara —MEZ?— definitzen du zenbait hizkuntz ezaugarriren arabera —jarraian jaso ditut—, eta, hedadura (zenbat eta hedadura zabalagoa, orduan eta zaharragoa) eta aldakortasun irizpideetan (zenbat eta aldakortasun txikiagoa, orduan eta zaharragoa) mendebaldeko euskararen barruko lau periodo bereizten ditu. Honako kronologia erlatiboa planteatzen du, zaharrenetik berrienera ordenaturik:

1. *-ak* ergatibo plurala, *izan*-en hirugarren pertsonako adizkietako *-a-*, *-ai* datibo plurala, eta geroaldiko *-ko*.

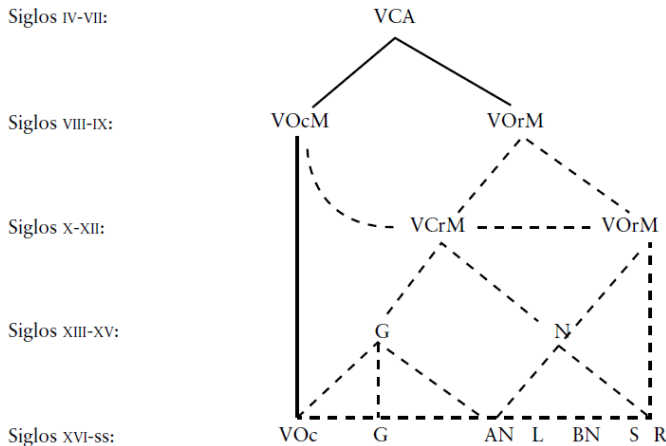
2. $a + a > ea$ disimilazio morfonologikoa, eta *-adu* eta *-idu* partizipioak.
3. *egin* eta **edutsi* laguntzaileen gramatikalizazioak, *-j* bokalerdiaren ondoko palatalizazioa, eta *-eta* aditz-izenak.
4. *-keta* aditz-izenak, objektu zuzenaren pluraleko komunztadura falta, **edun-en -u-* Arabako ekialdean.

Euskal hizkuntzalaritza historikoaren eta dialektologia diakronikoaren bide onaz hitz egiten du Aldaik duela sei urte zalantzazkoak zituen zenbait gauza argituz joan izanak. Adibidez, Aldaik (2014: 225-226) eztabaidatzen du ergatibo pluraleko *-ak* edo *-ek* zein izango den arkaismoa eta zein berrikuntza. Manterolak (2015) argitu duenez, berrikuntza ekialdeko *-ek* da eta, beraz, *-ak* MEZeko arkaismo pasibo bateratzailetako har daiteke (Zuloaga 2020, 2022: 80-82). Halaber, Aldaik aipatzen dituen artean, $a + a > ea$ disimilazioaren eta *-j* bokalerdiaren ondoko palatalizazioaren bilakabideak askoz hobekiago ezagutzen ditugu Zuloagari (2020: 185-191, 2022: 191-206) esker; Erañak (2020b) objektu zuzenaren pluraleko komunztadurarik eza argitu du, eta Leturiagak (2021, 2022) *egin* laguntzailearen hedadura eta kronologia landu ditu Gipuzkoan.

Edozein kasutan, Aldairen (2014) lanak beteko lituzke, geroko ikerketak ekarri dituen interpretazioen aldaketak alde batera, 2. atalean finkatu irizpide metodologikoak. Ezaugarri zaharrak bilatzen ditu —irizpide kronologikoa—, bilatzen dituen ezaugarriek iragazki geografikoa betetzen dute, eta *-j* bokalerdiaren ondoko palatalizazioa alde batera, hizkuntz iragazkia betetzen du.

3.3.1.4. Abaitua (2018)

EBZren haustura mendebaldean gertatu zela defendatu dutenen artean azkena Abaitua (2018) izan da, eta gainerakoak baino harago joan da. Lehen haustura mendebaldean gertatu zela aldarrikatzeaz gain, Abaituak iv. mendetik xvi. menderako dialektalizazioa azaltzeko sailkapen bat proposatu du:

3. irudia

Euskararen dialektalizazioa Abaituaren (2018) arabera.

Iturria: Abaitua (2018: 318)

Abaituaren (2018) proposamenean, EBZ (Abaituaren lanean, *VCA, Vasco Común Antiguo*) Erdi Aroko Mendebaldeko Euskaran (*VOcM, Vasco Occidental Medieval*) eta Erdi Aroko Ekialdeko Euskaran (*VOrM, Vasco Oriental Medieval*) zatitzen da. Bigarren hori, Erdi Aroko Ekialdeko Euskara, halaber, Erdi Aroko Erdialdeko Euskaran (*VCrM, Vasco Central Medieval*) eta, atzera ere, Erdi Aroko Ekialdeko Euskaran hautsiko litzateke. Bukatzeko, Erdi Aroko tarteko egoera horietatik etorriko lirateke dialekto historikoak, elkarren artean gurutzaturik. Hala ere, ez dut argi Abaituaren *VOcM* —MEZ?— linguistikoki zer den eta zer lurralde hartuko lukeen. Izan ere, Arabaz mintzo bada ere, ez du Arabako daturik.

Abaituaren (2018) lanaren kritika nagusiak metodo(logi)ari dagozkio. Larriena —eta gainerakoa alde batera uzteko modukoa— da Abaituak kontrako bidea egiten duela: kanpo-historiako ereduak hartzen ditu —garai zaharrenetarako, Pozo (2016)— eta eredu horrekin bat egin dezakeena bilatzen du xx. mendeko hizkuntzan.¹⁷ Hizkuntzalaritzan bideak kontrakoa izan beharko luke: dauden hipotesiak egiaztatzeko hizkuntzaren azterketa serio batetik abiatu behar da, egin beharreko berreraiketak egin behar dira eta, ondoren baino ez, hipotesiak indartzeko jo daitete hizkuntzaz kanpoko sistemetara. Izan ere, kontrakoak berekin dakar hizkuntzaren historian muina hizkuntza ez izatea, baizik eta hizkuntza egiten duen herria, eta eredu historikoa eroriz gero hizkuntzarena ere eroriko litzateke —*cf.* Barbero & Vigilen (1965) ereduan oinarriturik, EBZ v-vi. mendeetan kokatzeko Mitxelenaren (1981) proposamenarekin gertatutakoa: jada ez dago EBZ v-vi. mendeetan kokatzeko (hizkuntzaz kanpoko) argudiorik, baina EBZren beharrak hor dirau—. ¹⁸

Bestalde, Abaituaren (2018) lanak badu beste arazo bat: ez du euskal ondare filologikoarekin lan egiten, baizik eta 1980ko hamarkadan jasotako *EHH*Ako datuekin. Hau da, iragazki kronologikoa guztiz hausten du. Gainera, *EHH*Ako zatirik handiena aldaera lexikoak dira eta, beraz, hizkuntz iragazkia ere ezin bete lezake.

Gorrotxategik (2013) Mitxelenaren (1963) *Lenguas y protolenguas* egindako iruzkin honek arazoa laburbiltzen duelakoan nago —ikus, halaber, Gorrotxategi 2001, (euskal) hizkuntzalaritza historikoa egiteko metodo eta baliabide estandarrez, eta datazioaren garrantziaz—:

[Q]uien quiera dedicarse a la prehistoria de una lengua y a la reconstrucción de sus fases más antiguas debe conocer perfectamente la historia documentada de esa lengua. Toda reconstrucción realizada por advenedizos, personas que no conozcan bien su historia, será deficiente y correrá el riesgo de proponer hipótesis aventuradas. (Gorrotxategi 2013: 615)

Ez dut uste euskal ondare filologikoaren eta dokumentazioaren gainetik ibili gabe ere Abaituaren (2018) hipotesiak (asko) aldatuko liratekeenik, kanpo-historiatik ateratakoak dira eta. Aldiz, 1980ko hamarkadan bildutako *EHH*Ako isoglosak, hots, datuak, iraganean bere horretan proiektatzen dira, aldatu izan ez balira bezala: balio

¹⁷ Pozoren (2016) ereduan euskalduntze berantiarrantzat oso leku txikia gelditzen bada ere, ikus orain Abaitua (2017) eta Abaitua, Martínez-Areta & Ramos (2022).

¹⁸ Kanpo-historian oinarriturik ere, badaude arreta handiagoaz landu beharreko alderdiak; adibidez, “Álava mira a Asturias y Pamplona a Córdoba” (Abaitua 2018: 317). Izan ere, ez da azaltzen zer den *begiratze* hori eta zer hizkuntz ondorio utzi dituen. Ildo beretik, Zuloaga (2022: 260-262).

pankronikoa ematen zaie. Jauzi logiko hori —xx. mende bukaerako datuak bere horretan iraganean proiektatzea— metodologikoki arazotsua da, xx. mendearen amaierako datuak xx. mendekoak direlako. Abaitua (2018: 304) ere horren jakitun da: “Pero una cosa es la causa de la distribución geolingüística, es decir, la datación de la isoglosa, y otra el momento en que se producen los fenómenos lingüísticos que se recogen en los atlas. Los dos hechos, el origen del fenómeno y la fijación de la isoglosa, no tienen por qué ser sincrónicos”.

Arazotsua dirudi xx. mendeko datuak erabiltzea, dataziorik gabe, eta onarturik kronologia desberdinetakoak daudela eta ez dutela zertan denboran bat etorri.

Gainera, ezaguna dugun hizkuntzaren historiak —baita oin-oharretan jasotzen dituen lanaren ebaluatzaileek ere— horrelako metodoak erabiltzearen arriskuez ohartarazten gaitu. Adibidez, bere lanean 2. patroia x-xii. mendei lotzen zaie, zeintzuetan hau gertatuko litzatekeen: “la reconexión del núcleo de Pamplona con el área occidental” (Abaitua 2018: 302). Interpretazio hori egiten du, patroia hori duten *ezaugarriak* nahiko homogeneoak direlako: Iruñetik ezker mendebalde osoan forma bat agertzen da, eta Iruñetik ekialdera, beste bat. Besteren artean, “*asko / anitz*” eta “*daukat / badut*” mapak erabiltzen ditu Abaituak (2018: 294) mendebalde *vs* ekialde banaketaren erakusgarri. Beharbada, *EHHA* egin zen garaian hori zen banaketa, baina errealitate historikoa oso bestelakoa da.

Lehenengoari dagokionez, *Orotariko Euskal Hiztegia*n begiratu gero, *asko* ia orokorra da, nahiz eta hegoaldekoan maizago erabili. *Anitz* Iparraldeko eta Nafarroa Garaiko tradizioek arrunt dokumentatzen dute, baina, besteak beste, Lazarragak bazerabilen mendebaldean: *Biotzau jo deustazu anetx fletxaz* (Bilbao *et al.* 2020b: 219). Lekukotasunaren fidagarritasuna alde batera, Bonaparterendako itzuli zen Urdiaingo dotrinan ere *anitz* lekukotzen da, xix. mendean eta *EHHA*k dakarrena baino 40-50 kilometro mendebalderago (*cf.* Urrestarazu-Porta 2022 ohar baterako).

Antzera, **edun*-en adizkiak ez dira ezezagunak izan mendebaldean duela erlatiboki gutxira arte; xix. mendera arte bai behintzat. Esaterako, Lazarragarenean adibideak aurki daitezke: ez *dot entendimenduric* (Bilbao *et al.* 2020b: 89); baita *Arrasateko erreketan* ere (*TAV*, § 3.1.7): *Gomiz Gonsalu[c]h bertan çan / Beragaz Presebalen caltean / Joanicoc eta beste ascoc / Eudela parte bertan* (34-37), *Oyn arroc ç[itu]lan luma / Oçætaco jaun gazteac* (38-39), *Semea, çer doc orrelan?* (43).

Lazarragaren eskuizkribua 1567 eta 1602 artekoa da, xvi. mendearen amaierakoa alegia (Bilbao *et al.* 2020a: 40) —ikusi, halaber, Bilbao *et al.* (2020a: § 2.3.3) eskuizkribuaren datazioaren gorabehera gutzien inguruen berri izateko—. Arrasate 1448. urtean erre zen (*TAV*, 81) eta, beraz, poema ezin da xv. mendearen erdialdearen aurrekoa izan. Gugandik ari gertuago, 1825ekoa den *Antzuolako dotrinan* (Uribe-Etxebarria 2008) ere zenbait adibide aurki daitezke: —*Orrela badozu zuc Ayngueru Guardacua?* —*Bay, Jauna, badot* (22v). Hau da, Abaituak hartutako ezaugarri horiek *EHHA*ko banaketa geografikoa badute, banaketa hori xvi. mendetik hona sortu da —xix. mendetik hona?—, gutxien-gutxienez euskara zahar eta klasikoan (1600-1745), eta ez, Abaituak (2018) aipatzen dituen x-xii. mendeetan. Bestela esanda, *EHHA*ko xx. mendeko datu horiek ez dute garai historikoetarako balio eta, hortaz, are gutxiago balio dute historiaurreko edo, kasu honetan, protohistoriako (Lakarra 1997: 458-459; Mounole & Lakarra 2018: 358-361) garaian inguruan ondorioak

ateratzeko. Hori guztia ikusirik, zilegi da Abaituaren (2018) mendebala (*VOcM*) zer den galdetzea, aipatzen dituen ezaugarriak ez badatoz ondare historikoarekin bat. Ikusi, orain, Zuloaga (2022: 173. oin-oharra), ezaugarri bakoitzaren hedadura geografikoaz eta Camino (2022: 221-222).

Abaituaren (2018) lanak badu beste arazo bat: esan bezala, *EHHA*ko datuetan oinarrizten da, baina datu horiek ez dira beti fidagarriak. Izan ere, Zuazok (2020) eta Coyosek (2020) *Euskalkien Sailkapen Berriari* (Aurrekoetxea *et al.* 2019) egindako kritiketan ikus daitekeen moduan, *EHHA* baliabide lagungarri eta interesgarria da, dokumentazioari dagokionez bederen, baina *Atlasa* egin zen garaiko ajeak ordaintzen ditu: besteak beste, *Atlasa* egin zenean euskal dialektologiaren ezagutza apal xamarra zen, agertzen diren datu asko ez dira fidagarriak eta inkestak egiteko jarraitu zen metodologiak hutsak (eragin) ditu. Abaituaren (2018) proposamenak, beraz, aurretik aipatutakoez gain, muga edo arazo horiek ere baditu datuetan.

Arazo horiek guztiak ikusirik, garrantzia ere galtzen du Erdi Aroko Ekialdeko Euskara (*VOrM*) aldi berean *ama* eta *alaba* izateak, hots, bi garai desberdinetako eta bestelako ezaugarri linguistikoak izan beharko lituzketen bi hizkuntz egoerak deitura bera izateak.

Azkenik, metodologia bereko beste lan bat argitaratu berri du Abaituak (2020), *EHHA*tik ateratako Gipuzkoako zenbait berrikuntzaren inguruan. Metodologia berbera denez, kritika eta arazoak ere berberak dira. Metodologia ez ezik, datuak ere errepikatzen dira: adibidez, gorago iruzkindu ditudan “*asko / anitz*” eta “*eduki / *edun*” mendebaldea eta ekialdea bereizteko ezaugarrien artean aipatzen ditu berriro ere (Abaitua 2020: 53).

Konpara bitez, helburuen, metodologiaren eta emaitzen aldetik, Abaituaren lana eta liburu berean argitaratutako Ariztimuñoren (2020) eta Reguero-Ugarteren (2020) lanak; lehenengoak gipuzkeraren zenbait ezaugarriren isoglosak nola aldatu diren aztertzen du —Abaituarenean ez du ematen horretarako aukerarik dagoenik ere—, eta bigarrenak goi-nafarrerako zenbait berrikuntzaren kronologia erlatibo-absolutua egiten du lekukotasunetan oinarriturik.

Laburbilduz, Abaituaren (2018) lanak ez ditu 2. atalean finkatutako oinarri metodologikoak betetzen. Hasteko, kanpo historiatik abiatzen da. Darabiltzan datuak xx. mendekoak dira eta, beraz, ez dute iragazki kronologikoa inondik inora betetzen. Gehienak aldaera lexikoak dira eta, beraz, hizkuntz iragazkia ere ez dute betetzen. Azkenik, xx. mendeko datuak erabiltzearen ondorioz, hedadura geografiko historikoak ezin ditu ezagutu, erakutsi bezala aldatu baitira, eta beraz, iragazki geografikoa ezin da ebaluatu.

3.3.1.5. *Lehen haustura gertatu zela defendatu dutenen laburpena*

Erakutsi dudana moduan, euskararen lehen haustura dialektala mendebaldean gertatu zela hainbatek proposatu duten arren, oso talde heterogeneoa da eta oro har ez dituzte lehen haustura non gertatu zen ikertzeko irizpide metodologikoak betetzen.

Batetik, mendebala oso desberdin definitzen dute, hizkuntz ezaugarriak alde batera, geografiaren aldetik ere. Zuazorendako (2003, 2008, 2010a, 2014, 2017) *bizkaiera* da —Araba hor sarturik—. Abaituarendako (2018) Iruñea bertatik ezker hasten da. Reguero-Ugarterenak (2012a, 2012b, 2013) eta Aldairenak (2014) badute

Zuloagak (2020) definitu duen MEZren gutxi gorabeherako hedadura: Gipuzkoako ipar-ekialdetik eta Nafarroako mendebaldetik ezker.

Bestetik, Abaituak (2018) eta Zuazok (2003, 2008, 2010, 2014, 2017) ez dute iragazkietako bat bera ere betetzen. Reguero-Ugartek (2012a, 2012b, 2013) iragazki geografikoa eta kronologikoa guztiz betetzen ditu, baina ez hizkuntz iragazkia, oro har corpusaren izaerak ezinbestean aldaera lexikoetara mugarazten duelako. Irizpide guztiak betetzetik gertuen dagoen lana Aldairena (2014) izan daiteke, baina zaharkiturik gelditu da ezaugarriak xeheago aztertuz eta interpretazioak hobetzen joan diren heinean eta, batez ere, Manterolaren (2015) eta Zuloagaren (2020) tesi-lanen ondoren —ikus orain Zuloaga (2022)—; bestalde, gainerakoak ez bezala, Aldairen ikerketaren helburua mendebala da eta, beraz, ez dio gainerako eremuari erreparatzen, ezta EBZren hausturaren inguruko hipotesi agerikorik egiten ere.

3.3.2. EBZren haustura ekialdean: Lakarra (2011 [2014]) eta Camino (2011[2014])

Esan bezala, EBZren hausturak bigarren aukera bat du: ekialdean izatea eta, hortik, Mendebal eta Erdialdeko Euskara Zaharra (MErEZ) eta Ekialdeko Euskara Zaharra (EkEZ) sortzea. Hipotesi horren aldeko dira Lakarra (2011[2014]) eta Camino (2011[2014]). Hala ere, Caminok hipotesi hori aldeztzen duela ematen badu ere, ez da Lakarra bezain esplizitua, besteak beste EBZren haustura noiz eta nola gertatu zen ez delako bere helburua. Caminoren (2011[2014]) helburua ekialdeko mintzoen arteko elkar eraginak aztertzea da, zer mintzok partekatzen duten zer ikustea (cf. Lakarraren (2011 [2014]) edo Abaituaren (2018) helburuak).

Horretarako, ezaugarri asko aztertzen ditu eta zer hedadura (izan) duten zehazten du. 140 ezaugarri, berrikuntza, arkaismo eta *hautu* artean.

Aldiz, EBZren haustura ikertzeko, guztiak ez dute ez garrantzi ez zahartasun bera eta Caminok ez du sakontzen berrikuntza bakoitza noizkoa izan zitekeen. Alde horretatik, nolabaiteko fenetikotasuna du Caminoren lanak, banaketa zaharrena zein den argudiatzeko arreta berrikuntzen kopuruan paratzen baitu. Jakina, Caminok (2011[2014]) testuetarako gertatutako berrikuntzak lantzen ditu eta, alde horretatik, azken ondorioa ateratzeko arreta berrikuntzen kopuru handiari erreparatzen badio ere, 2. atalean finkatutako irizpideen arabera jarduten du: testuek ahalbidetzen duten zaharrenak dira eta zein bere garaian tratatzen du, ezaugarri bakoitzaren alderdi geografikoa zehetzen du eta tratatzen dituen ezaugarrietatik askok hizkuntz iragazkia gainditzen dute.¹⁹

Gainera, Caminok (2011[2014]: 147-148) ohartarazten du “Nortasun berezi hau Zuberoako euskarak noiz garatu zuen zail da jakitea, hau da, Euskara Batu Zaharra izan zen garaitik honat noiztusu hasi zen gauzatzen, baina beharbada ez dagokio hain aldi zaharri, beharbada uste dugun baino berriagoak dira”. Edozein kasutan, ez da ahaztu behar Caminoren lanak beste helburu batzuk dituela eta EBZren hausturaz aipamen txiki bat baizik ez dela egiten.

¹⁹ Ezinezkoa da 140 ezaugarri aztertutik guztiak 2. atalean finkatutako hizkuntz irizpideak gainditzea, batez ere hizkuntzari dagokionez. Adibidez, *ez* + *z-* bilkura ez afrikatzeak ez du ematen bi hizkeraren artean haustura sakon bat proposatzeko erabil daitekeenik (Camino 2011 [2014]: 110-111), baina ez du ematen Caminok horren alde argudiatzeko erabiltzen duenik ere.

Bestalde, hausturarako ezaugarri on batekin nahikoa da (Bowern & Koch 2004), finkatu ditugun irizpideak gaintzen baditu behintzat, eta horretan saiatzen da Lakarra (2011 [2014]). Lakarraren arabera, *n* eta *l* ondoren herskari ahoskabeak izatea (*T /n, l_*) EkEZ definitzeko berrikuntza oso zaharra da, Guiterren (1989) kronologian oinarriturik 300. urtearen ingurukoa hain zuzen, eta, beraz, iragazki kronologikoa beteko luke. Lakarrak (2011 [2014]) defendatzen duen hipotesiaren abiapuntua Mitxelenaren (*FHV*, 355) hitzok dira:

Hay dos maneras de interpretar estos hechos [hau da, *T /n, l_*]. Las más natural parece pensar que en vascuence se ha llegado a neutralizar la oposición sorda / sonora detrás de nasal y *l* sonorizando en esa posición las oclusivas sordas con posterioridad a la introducción de los primeros préstamos latinos: *ronc.* y *sul.* serían por tanto dialectos arcaizantes que han conservado mejor el antiguo estadio de cosas. Pero acaso se pueda suponer también que se trataba de un tipo de lengua en que la oposición quedaba suspendida en esos contextos, en los cuales las oclusivas se pronunciaban uniformemente sonoras (o lenes). En este supuesto, las nuevas formaciones y los préstamos que presentaban grupos formados por nasal o *l* + oclusiva se seguirían acomodando por bastante tiempo al tipo normal, siendo el roncalés y el suletino [uler bedi EkEZ, hots, eronkariera eta zuberera eman zituen aitzin-dialektoa] los dialectos que primero abandonaron esta práctica. Esto quiere decir, naturalmente, que *alte* y *galte* p.ej. eran palabras complejas que habría que analizar *al-te* y *gal-te* del mismo modo que según toda probabilidad *igante* era *igan-te*.

Lakarraren (2011 [2014]: 205-206) arabera, Mitxelenak proposatzen dituen balizko bi interpretazioetan bigarrena da ona, nahiz eta Mitxelenak ez zuen bide hori inoiz garatu. Hitz barruan fonologikoki ahulak ziren herskariak jatorriz AEn fonetikoki ahostunak zein ahoskabeak izan, *fortis/lenis* sistematik ahostun/ahoskabe sistemara igaro ondoren, ahostunak ziren. Aldiz, txistukari ondoren ahoskabetuko lirateke —eta beharbada diptongo ondoren—: *D > T/S_*.

Ahoskabetze hori orokorra da euskaraz, baina, EkEZn, txistukariaren eraginez ahoskabeturiko forma horiek oinarritzko morfematzat jo, eta gainerako testuinguruetara hedatuko lirateke, baita *n* eta *l* ondora ere. Horrela ikusirik, berrikuntza berezia genuke, eta ez hots-aldaketa arruntzat hartu beharko litzatekeen *T > D /n, l_* gertatzea. Izan ere, Blevinsen (2004: 109) hots-aldaketaren teorian koartikulazioaren eraginez gertatutako hots-aldaketa fonetikoki *naturala* litzateke herskari ahoskabeak ahostuntzea.²⁰ Beraz, hizkuntz iragazkia aseturik geldituko litzateke. Ondoko

²⁰ Sudurkari ondoko ahostuntzeari dagokionez, Coetzee & Pretorius-en (2010: 405) arabera, aho-sabai-errezela beste organo artikulatzaile batzuekin alderaturik poliki mugitzen da eta, beraz, normala litzateke ondoko herskaria ebakitzen hasterako oraindik itxi gabe egotea. Berdin, ahots-kordek ez diote bat-batean dar-dar egiteari uzten eta hori ere ondoko herskaria ahostuntzearen alde doa. Coetzee & Pretoriusen sudurkari ondoko herskariaren ahoskabetze kasu bat izan daitekeen bilakabide bat aztertzen dute, tswana hizkuntzan; tswana Botswanan, Namibian, Zinbawen eta Hego Afrikan hitz egiten den hizkuntza hego-bantu bat da. Hizkuntza horretan, ahoskabeak garatzen direla aldarrikatzen dute egileek, nahiz eta niri prozesu fonetiko edo fonologikoa dela sinesgaitza egiten zaidan, besteak beste morfema mugan gertatzen delako eta idatziak eragindako aldaketa izan daitekeelako ikertzen dutena <mp> idatzen baita —ikusi, halaber, Coetzee & Pretoriusen laneko erreferentziak sudurkari ondoko ahostuntzearen eta balizko zenbait ahoskabetzeren berri izateko—. Era berean, Azler Garcia-Palominori eskerrak eman nahi dizkiot, lan honetan aipatu ez ditudan *n* eta *l* ondoko ahostuntzearen beste zenbait lanen berri emategatik.

ikerketek, ordea, *n* eta *l* ondoko herskariak ahoskabetzea berrikuntzat jo badute ere, zahartasunaren kontra egin dute, batez ere Etxart-Ros gutunieratik abiaturik (Etxart & Ros 1616-1617). Urrestarazu-Porta (2021) eta Rojo (2022a, 2022b) izan dira zahartasun horri kontra egin diotenak.

Urrestarazu-Portaren (2021) arabera, ekialdeko *n* eta *l* ondoko herskariak ahoskabetzea gaskoiaren ukipenaren bidez uler daiteke, Saroihandyren (1913: 495) bidetik: “le souletin a remplacé la sonore primitive par la sourde, et l’on est à peu près obligé d’admettre que ce changement s’est fait sous l’influence des parlers de la Plaine béarnaise”. Gaskoiz latineko *n* eta *l* ondoko herskari ahoskabeak ahostundu ziren, euskal substratuaren eraginagatik edo, Rohlfen hitzetan, “l’influence de l’ancien substrat indigène” deituarengatik (Saroihandy 1913; Rohlf 1977: 140-141). Printzipioz, berrikuntza hori gaskoi eremu osoan gertatu zen (Rohlf 1977: 137) eta VII. mendearen aurretik buruturik zegoen (Rohlf 1977; Chambon & Greub 2002). Lakarraren (2011[2014]) proposamenen, inguru osoan, euskaldunean zein erromantzatuan, gertatzen ari zen berrikuntza horren kontra ibiliko litzateke euskal ekialdea, lehenik orduko euskal sistemak eskatu bezala ahoskabeak ahostuntzen eta berehala ahoskabeak garatzen.

Hala ere, Urrestarazu-Portaren (2021) arabera badaude Saroihandyren interpretazioaren eta ahoskabeen berritasunaren alde egiteko argudioak, nahiz eta erabatekoak izan ez. Batetik, ekialdeko muturreko mintzoetan izan da gaskoiaren eragina nabarmena eta hizkuntzaren maila guztietan eragin du: fonologian, /y/ sartu da, baita *-î* & *-ũ* amaiera sudurkaria mailegutan (adib. *arrazũ* ‘arrazoi’); morfosintaxian, *-a* galdera morfema edo *-i* saileko partizipio berriak; eta, jakina, lexema ugari hartu dira maileguan (ikusi Padilla-Moyano 2017, eta lan horretako erreferentziak xehetasun gehiagorako). Alde horretatik, mailegatze harreman horretako beste elementu bat besterik ez litzateke izango. Kontrakoak, esan bezala, suposatuko luke oso garai zaharretan ekialdeko mintzoek inguruko guztiei kontra egin zitelako, maileguei dagokien azken ondorioa inguruko berbera izateko; hots, etimologikoki ahoskabea dagokionean, ahoskabea, eta, ahostuna dagokionean, ahostuna.

Kronologiara joanez, gaskoiz bi fase bereizi behar dira, nahiz eta Urrestarazu-Porta (2021) ez den bi faseak bereizteko beharraz ohartzen eta analisisa hiperzuzenketari baizik ez dion lotzen: lehenengoan, hiperzuzenketak egin ziren eta, bigarrenan, etimologikoki zegozkien ahostunak berreskuratzen joan ziren, okzitanierarekin guztiz berdinduz. Berdintzeak hiperzuzenketen ondorengoa izan behar du, baina hiperzuzenketek ez dute datazio finik: Urrestarazu-Portaren (2021: 61) arabera VII-XII. mendeen artekoak dira eta, beraz, berdintzea ondorengoa. Aldiz, XIII. mendean badira forma hiperzuzenduen adibideak (Baldinger 1958: 69-74) eta, hortaz, prozesua noiz hasi zen gorabehera, ordurako okzitanierarekin berdintzea guztiz hedaturik ez zegoela pentsatu behar da. Zuberoan ez dago hiperzuzenketa adibide ezagunik eta, beraz, maileguak gaskoiz lekukotzen den bigarren fasekoak lirerate: maileguen ahostuntasunak latinez zuten ahostuntasunarekin egiten du bat. Beharbada kronologia hori (XIII. mendearen ingurukoa) ongi doa gaskoitik ekialdeko mintzoetarako beste maileguentzat proposatu diren kronologiekin; adibidez, XIV. mende inguru */y/-rentzat* (Peillen 1991; Egurtzegi 2017).

Bestetik, Zuberoarekin mugan dauden Aspeko eta Baretetzeko haran gaskoietan eutsi zaie hobekien *n* eta *l* ondoko ahostunei (Saroihandy 1913; Rohlf 1977). Ekial-

deko euskal mintzoetan maileguetako *n* eta *l* ondorengo herskariek etimologikoki zegokien ahostuntasuna ukipenagatik berreskuratu bazuten, eragina *berankorra* zela pentsa daiteke, inguruko haran bearnesetan bezala.

Azkenik, berankortasunaren aldeko argudiorik hoberenak ditugun lekukotasunak berak dira. Izan ere, arestian aipatutako Etxart-Ros gutunerian ahostunaren adibideak aurki daitezke, eta, lekukotasun horretatik kanpo ere, ahostunaren adibideak aurki daitezke. Belapeirek, gordetzen dugun Zuberoako egilerik zaharrenetako batek, *alde* zerabilen (Camino 2011[2014]: 104) eta toponimian biak aurki daitezke: *elizalde* eta *elizalte* (Orpustan 2019: 151), Altzürükun *Uhalde* eta *Uhalte* (Orpustan 2019: 305) eta Atharratzen *Uhalde* eta *Duhaut* gaskoitua (Orpustan 2019: 311); Urrestarazu-Portaren (2021: 63) arabera, toponimiako *-arte-k n* eta *l* ondoko ahoskabeak indartzen lagundu zezakeen, baina beharbada *-alt & -aut* kognatu gaskoituen eragina ere ez da alde batera utzi behar. Ahostunaren lekukotasunak, printzipioz, ahoskabeen zahartasunaren alde egin beharko luke, baldin eta azken urteotan gailentzen ari den berrikuntzak direlako hipotesia zuzena bada.

Horrez gain, Urrestarazu-Portak (2021: 63) ohartarazten duenez, alomorfoak egungo hizkuntzan ere bizirik daude (*ongi* vs *gaizki*) eta horrek berranalisiertarako atea zabalik uzten du. Izan ere, euskal hizkera askotan daude herskari ahoskabeak *n* eta *l* ondoren; adibidez, prospektiboko morfema *-ko* da egun Burundan helduen artean (*pa[ra]tuko* eta *emanko*), baina oso berrikuntza modernoa da edadekoek *-en l -ko* oposaketari eusten diotelako, hau da, *pa[ra]tuko* eta *emain* < *emanen* esaten dute (Zuazo 2010b). Antzeko prozesu batek lagundu zezakeen ekialde murrizteko *nonko* eta *alte* bezalakoak sortzen eta finkatzen Urrestarazu-Portaren (2021) arabera.

Bestalde, Rojok (2022a, 2022b) ere berrikuntzat du *n* eta *l* ondoko ahoskabeen hedatzea, baina ez dator Urrestarazu-Portaren (2021) argudioekin guztiz bat, prozesua euskaraz orokortzat baitu, gaskoieratik aske, eta, beraz, euskal dialektoen artean gradu desberdintasun bat ikusten du.

Euskal Herri osoko lekukotasunak azterturik, Rojok nabarmentzen du *n* eta *l* ondoko ahoskabeak dialekto guztietan dokumentatzen direla, maileguetan zein ondare zaharreko hitzetan, eta beraz Urrestarazu-Portak (2021: 63) ondareko hitzetan nabarmendutako alternantziak maileguetara ere hedatzen ditu. Ondarekoetan zaharrak ahostunak izanik, ahoskabeek ahostunaren lekua hartzen joatea joera orokortzat du, joera hori ekialdeko mintzoetan indartu delarik. Gauzak horrela, berrikuntzak esklusibotasuna galduko luke eta, beraz, kronologia alde batera utzirik ere, ez luke EBZren haustura bat planteatzeko balioko.

EBZren haustura ekialdean gertatu dela defendatu duten lanak laburbiltzeko, erakutsi dut lan fenetiko eta filogenetiko bana egin direla. Hala ere, Caminorena (2011[2014]) ez da guztiz fenetiko. Izan ere, azken ondorioa —lehen haustura ekialdean gertatu zen— aldarrikatzeko ezaugarrien kopuruan paratzen du arreta, baina ezaugarrien azterketa guztiz historikoa da eta, oro har, aztertzen dituen ezaugarriek iragazki kronologikoa, geografikoa eta hizkuntzazkoa betetzen dute. Bestetik, Lakarrarena (2011 [2014]) guztiz filogenetikoa da eta *a priori* iragazki guztiak betetzen dituen ezaugarri bat proposatzen du lehen hausturarako, ondoko ikerketek kronologia berriagoa proposatu duten arren (Urrestarazu-Porta 2021; Rojo 2022b).

4. Ondorioak

Lanaren lehen zatian (§ 2), aitzin-hizkuntzen hausturak ikertzeko jarraitu beharreko metodologia finkatu dut, inguruko tradizio ikertuenean tradizioetan oinarriturik. Batetik, filogenia eta fenetika bereizi ditut, eta lehenengoa defendatu dut, ondorio historikoak ateratzeko bide bakar bezala (§ 2.1). Jarraian, argudiatu dut irizpide nagusia berrikuntzak izan behar direla, arkaismo bateratzaileen laguntzaz. Horrekin batera, erakutsi dut berrikuntzek iragazki hauek gainditu behar dituztela analisisetan erabilgarriak izateko: iragazki kronologikoa, geografikoa eta hizkuntzazkoa (§§ 2.2-2.5). Lehen atalarekin amaitzeko, zuhaitz eredu aldarrikatu dut dialektoen arteko filiazio hipotesiak irudikatzen diren bide bakar bezala eta egin zaizkion kritiken hutsak nabarmendu ditut (§ 2.6).

Bigarren zatian (§ 3), Euskara Batu Zaharraren hausturaren inguruan egin diren hipotesiak berrikusi ditut, aurreko atalean ezarritako irizpide metodologikoa betetzen dituzten ikusteko. Bi taldetan banandu ditut, lehen haustura mendebaldean (§ 3.3.1) eta lehen haustura ekialdean (§ 3.3.2) defendatu dituztenak. Aldiz, erakutsi dut lehen haustura mendebaldean gertatu zela hobetsi dutenek ez dituztela beharrezko oinarri metodologikoa betetzen, salbu eta Aldaik (2014), nahiz eta berak agerian lehen hausturaren inguruko hipotesirik ez duen egiten. Bestetik, elkarren artean ere heterogeneotasun handia dago, bai mendebaldearen definizioan, bai metodoetan ere. Bestetik, lehen haustura ekialdean aldarrikatu dutenen artean, Camino (2011[2014]) bat-etortzeen kopuruan oinarritzen da lehen haustura ekialdean gertatu zela aldarrikatzeko eta, beraz, fenetikotasunetik gertu egiten du. Lakarrak (2011[2014]), aldiz, berrikuntza zahar eta bereizle bat proposatzen du, lehen haustura ekialdean gertatu zela aldarrikatzeko eta, beraz, badabil erabili beharreko irizpide metodologikoen barruan, geroko ikerketek beste kronologia batzuk proposatu badiutuzte ere. Beste baterako gelditzen da dagozkion metodoekin lehen haustura mendebaldean gerta zitekeen proposa daitekeen ikustea.

Erreferentziak

- Abaitua, Joseba K. 2017. La historia interna de la vasconización tardía: préstamos y neologismos. In Emiliana Ramos & Ander Ros (arg.) *Onomastika, hizkuntza eta historia. Ricardo Cierbideren omenezko estudioak*, 293-314. Bilbo: Onomastika Elkartea.
- Abaitua, Joseba K. 2018. Patrones geolingüísticos, áreas dialectales y cronologías absolutas del EHHA. *FLV* 126. 283-322. <https://doi.org/10.35462/FLV126.2>.
- Abaitua, Joseba K. 2020. Periodización dialectal y cronologías de algunos guipuzcoanismos del EHHA. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena*, 33-56. Bilbo: UPV/EHU.
- Abaitua, Joseba K., Mikel Martínez-Areta & Emiliana Ramos. 2022. El euskera en la Tar-doantigüedad. Expansión a occidente y dialectalización. *Paleohispanica* 22. 47-84. <https://doi.org/10.36707/paleohispanica.v22i0.437>.
- Aldai, Gontzal. 2014. Hacia una periodización de la fragmentación del euskera occidental. *FLV* 118. 221-245. <http://doi.org/10.35462/flv118.1>.
- Anthony, David. 2007. *The horse, the wheel and language. How Bronze-Age riders from the Eurasian steppes shaped the Modern World*. Princeton: Princeton University Press.

- Ariztimuño, Borja. 2020. Gipuzkoako euskara zaharre(ta)tik *erdialdeko euskarara*: isoglossen diakroniaz. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena*, 57-66. Bilbo: UPV/EHU.
- Aurrekoetxea, Gotzon, Iñaki Gaminde, José Luis Ormaetxea & Xarles Videgain. 2019. *Euskalkien sailkapen berria*. Bilbo: UPV/EHU.
- Bakker, Peter. 2020. Distant genetic relations: is Basque related to Indo-European? *FLV* 130. 563-592. <https://doi.org/10.35462/flv.130.8>.
- Baldinger, Kurt. 1958. Die hyperkorrekten Formen als Konsequenz der Scripta im Altgaskognischen. In Heinrich Lausberg & Harald Weinrich (arg.), *Romanica. Festschrift für Gerhard Rohlfs*, 57-75. Halle (Saale): Max Niemeyer.
- Barbero, Abilio & Marcelo Vigil. 1965. Sobre los orígenes sociales de la reconquista: cántabros y vascones desde fines del Imperio Romano hasta la invasión musulmana. *Boletín de la Real Academia de la Historia* 156(2). 271-339.
- Bartoli, Matteo. 1925. *Introduzione alla Neolinguistica (principi - scopi - metodi)*. Geneva: L.S. Olschki.
- Bilbao, Gidor, Ricardo Gómez-López, Joseba A. Lakarra, Julen Manterola, Céline Mounole & Blanca Urgell. 2020a. *Lazarraga Eskuizkribuaren edizioa eta azterketa. I. Sarrera, gramatika, hiztegia eta adizkitegia*. Bilbo: UPV/EHU.
- Bilbao, Gidor, Ricardo Gómez-López, Joseba A. Lakarra, Julen Manterola, Céline Mounole & Blanca Urgell. 2020b. *Lazarraga Eskuizkribuaren edizioa eta azterketa. II. Testua*. Bilbo: UPV/EHU.
- Blevins, Juliette. 2004. *Evolutionary phonology. The emergence of sound patterns*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blevins, Juliette. 2018. *Advances in Proto-Basque reconstruction with evidence for the Proto-Indo-European-Euskarian hypothesis*. Londres & New York: Routledge.
- Blevins, Juliette & Ander Egurtzegi. 2017. Unexpected obstruent loss in initial obstruent-sonorant clusters: an apparent example from Basque. *Phonology* 34(3). 507-522. <https://doi.org/10.1017/S0952675717000264>.
- Bloomfield, Leonard. 1933. *Language*. New York: Henry Holt & Company.
- Boberg, Charles, John Nerbonne & Dominic Watt (arg.). 2018. *The handbook of dialectology*. Oxford: Wiley Blackwell.
- Bonaparte, Louis-Lucien. 1863. *Carte des sept provinces basques, montrant la délimitation actuelle de l'euscara et sa division en dialectes, sous-dialectes et variétés*. Londres: Drawn.
- Bowern, Claire. 2006. Punctuated equilibrium and language change. In Keith Brown (arg.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 286-289. Amsterdam: Elsevier.
- Bowern, Claire. 2010. Historical linguistics in Australia: Trees, networks and their implications. *Philosophical Transactions of the Royal Society of Biological Sciences* 365. 3845-3854. <https://doi.org/10.1098/rstb.2010.0013>.
- Bowern, Claire & Harold Koch. 2004. Introduction: Subgrouping methodology in historical linguistics. In Claire Bowern & Harold Koch (arg.), *Australian languages. Classification and the comparative method*, 1-16. Amsterdam: John Benjamins.
- Brugmann, Karl. 1967. *Einleitung und Lautlehre: vergleichende Laut-, Stammbildungs-, und Flexionslehre der indogermanischen Sprachen*. Berlin & Leipzig: Walter de Gruyter (1. argit., 1886).
- Camino, Iñaki. 2008. Dialektologiaren alderdi kronologikoaz. *FLV* 108. 209-247.

- Camino, Iñaki. 2009. *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*. Donostia: Elkar.
- Camino, Iñaki. 2011 [2014]. Ekialdeko euskararen iraganaz. In Irantzu Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina (ASJUren Gehigarriak 69)*, 87-153. Bilbo: UPV/EHU.
- Camino, Iñaki. 2022. *Aztergaiak Ipar Euskal Herriko euskararen berrikuntzez*. Leioa: UPV/EHU.
- Camino, Iñaki, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.). 2020. *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena*. Bilbo: UPV/EHU.
- Campbell, Lyle. 2006. Languages and genes in collaboration: Some practical matters [pdf]. Eskuizkribu argitaragabea. https://www.researchgate.net/publication/242485255_Languages_and_Genes_in_Collaboration_some_Practical_Matters (2023-03-20).
- Campbell, Lyle. 2013. *Historical linguistics: An introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press (1. argit., 1998).
- Chambon, Jean-Pierre & Yan Greub. 2002. Note sur l'âge du (proto)gascon. *Revue de linguistique romane* 66. 473-495.
- Coetzee, Andries W. & Rigardt Pretorius. 2010. Phonetically grounded phonology and sound change: The case of Tswana labial plosives. *Journal of Phonetics* 38. 404-421. <https://doi.org/10.1016/j.wocn.2010.03.004>.
- Coyos, Jean-Baptiste. 2020. Erreseina: *Euskalkien sailkapen berria*. *FLV* 129. 301-314. <https://doi.org/10.35462/FLV129.10>.
- Dixon, Robert M. W. 1997. *The rise and fall of languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2002. *Australian languages: Their nature and development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Egurtzegi, Ander. 2017. Phonetically conditioned sound change. Contact induced /u/-fronting in Zuberoan Basque. *Diachronica* 34(3). 331-367. <https://doi.org/10.1075/dia.34.3.02egu>.
- Egurtzegi, Ander & Gorka Elordieta. 2023. A history of the Basque prosodic systems. *Diachronica* 40(1). 30-72. <https://doi.org/10.1075/dia.20066.egu>.
- Eraña, Ane. 2020a. *Arabako euskararen dialektalizazioarantz: aditz-morfologia aztergai*. Gasteiz: UPV/EHUko Master Amaierako Lana.
- Eraña, Ane. 2020b. *Jagin aditz laguntzaile ditrantsitiboa aztergai*. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena*, 229-244. Bilbo: UPV/EHU.
- Etxart, Gabriel & Miguel Ros. 1616-1617. *Gutuneria* (Gidor Bilbao, Ricardo Gómez, Joseba A. Lakarra, Julen Manterola, Céline Mounole & Blanca Urgellen edizio-zirriborro argitaragabea, Gasteiz: UPV/EHU, 2013).
- Forni, Gianfranco. 2013. Evidence for Basque as an Indo-European language. *The Journal of Indo-European Studies* 41(1-2). 39-180.
- Gorrotxategi, Joakin. 2001. Planteamientos de la lingüística histórica en la datación del euskara. In Eusko Ikaskuntza (koord.), *XV Congreso de Estudios Vascos. Euskal zientzia eta kultura, eta sare telematikoak*, 103-114. Donostia, Iruñea & Baiona: Eusko Ikaskuntza.
- Gorrotxategi, Joakin. 2013. Sobre *Lenguas y protolenguas*. In Ricardo Gómez, Joakin Gorrotxategi, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Bilztzara*, 613-642. Gasteiz: UPV/EHU.

- Gorrotxategi, Joakin & Joseba A. Lakarra. 2013. Why Basque cannot be, unfortunately, an Indo-European language. *The Journal of Indo-European Studies* 41(1-2). 203-237.
- Gorrotxategi, Joakin, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.). 2018. *Euskararen historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Greenberg, Joseph H. 1957. The problem of linguistic subgroupings. In Joseph H. Greenberg, *Essays in linguistics*, 46-55. Chicago: University of Chicago Press.
- Guitier, Henri. 1989. Elementos de cronología fonética del vascuence. *ASJU* 23(3). 797-800.
- Harrington, Jonathan, Michele Gubian, Mary Stevens & Florian Schiel. 2019. Phonetic change in an Antarctic winter. *The Journal of the Acoustical Society of America* 146. 3327-3332. <https://doi.org/10.1121/1.5130709>
- Hock, Hans H. 1991. *Principles of historical linguistics*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Hockett, Charles F. 1958. *A course in modern linguistics*. New York: MacMillan Company.
- Jacques, Guillaume & Johann-Mattis List. 2019. Save the trees: Why we need tree models in linguistic reconstruction (and when we should apply them). *Journal of Historical Linguistics* 9(1). 128-167. <https://doi.org/10.1075/jhl.17008.mat>.
- Labov, William. 2020. The regularity of regular sound change. *Language* 96(1). 42-59. <https://doi.org/10.1353/lan.2020.0001>.
- Lakarra, Joseba A. 1997. Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri. *ASJU* 31(2). 447-535.
- Lakarra, Joseba A. 2011 [2014]. Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz. In Irantzu Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina (ASJUren Gehigarriak 69)*, 155-241. Bilbo: UPV/EHU.
- Lakarra, Joseba A., Julen Manterola & Iñaki Seguro. 2019. *Euskal hiztegi historiko-etimologikoa (EHHE-200)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Leturiaga, Olatz. 2021. Gipuzkoako osagarri pluraldun adizki triperzonalen erroez. *ASJU* 53(1-2). 127-162. <https://doi.org/10.1387/asju.22414>.
- Leturiaga, Olatz. 2022. NORK-NOR saileko *egin*-en hedadura geografikoa Gipuzkoan: ondorio batzuk testu zaharren azterketatik. *ASJU* 56(1). 1-42. <https://doi.org/10.1387/asju.23401>.
- Manterola, Julen. 2015. *Euskararen morfologia historikorako: artikulua eta erakusleak*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia. <http://hdl.handle.net/10810/15848>.
- Manterola, Julen & José Ignacio Hualde. 2021. Old Basque had */ɣ/, not /h/. Medieval data, implications for reconstruction and Basque-Romance contact effects. *Journal of Historical Linguistics* 11(3). 421-456. <https://doi.org/10.1075/jhl.19041.man>.
- McConvell, Patrick & Claire Bowern. 2011. The prehistory and internal relationships of Australian languages. *Language and Linguistics Compass* 5(1). 19-32. <https://doi.org/10.1111/j.1749-818X.2010.00257.x>.
- Meillet, Antoine. 1984. *Les dialectes indo-européens*. Paris: Librairie Honoré Champion (1. argit., 1908).
- Mitxelena, Koldo. 1951. La sonorización de las oclusivas iniciales. A propósito de un importante artículo de André Martinet. *BAP* 7. 571-582 (Berrargit. *OC* 7, 33-46).
- Mitxelena, Koldo. 1961. *Fonética histórica vasca (ASJUren Gehigarriak 4)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia (2. argit. osatua, 1977. Berrargit. *OC* 6).

- Mitxelena, Koldo. 1963. *Lenguas y protolenguas*. Salamanca: Acta Salmanticensia. (Berrargit. OC 1, 1-98).
- Mitxelena, Koldo. 1964a. *Sobre el pasado de la lengua vasca*. Donostia: Auñamendi (Berrargit. OC 5, 1-116).
- Mitxelena, Koldo. 1964b. *Textos arcaicos vascos*. Madril: Minotauro (Berrargit. OC, 12, 1-197).
- Mitxelena, Koldo. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Berrargit. OC 7, 517-544).
- Mounole, Céline. 2014 [2018]. *Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique (Monumenta linguæ Vasconum: Studia et Instrumenta 6)*. Bilbo: UPV/EHU (= *ASJU* 48).
- Mounole, Céline & Joseba A. Lakarra. 2018. Euskara arkaikoa. In Joakin Gorrotxategi, Iván Igartua, & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 345-468. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Ohalá, John. 1993. The phonetics of sound change. In Charles Jones (arg.), *Historical linguistics: Problems and perspectives*, 237-278. Londres: Longman.
- Ondartza, Iker. 2022. Zenbait ezaugarri araberaren definiziorako. *ASJU* 56(1). 121-148 <https://doi.org/10.1387/asju.23151>.
- Orpustan, Jean-Baptiste. 2019. *Les noms de maisons médiévales en Labourd, Basse-Navarre et Soule*. Baigorri: Izpegi.
- Padilla-Moyano, Manuel. 2017. *Zuberoako euskararen azterketa diakronikoa: XVI-XIX. mendeak*. UPV/EHUko & Université Bordeaux Montaigneko doktorego tesia.
- Peillen, Txomin. 1991. Zubereraren bilakaeraz ohar batzuk. In *Nazioarteko dialektologia biltzarra. Agiriak*, 247-272. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Petit, Daniel. 2007. Archaïsme et innovation dans les langues indo-européennes. In Alain Lémarchal & Jacques François (arg.), *Tradition et rupture dans les grammaires comparées de différentes familles de langues*, 13-55. Paris: Mémoires de la Société de Linguistique de Paris.
- Pozo, Mikel. 2016. *Vasconia y los vascones de la crisis del Imperio romano a la llegada del Islam (siglos V-VIII). Evolución sociopolítica y génesis de la "gens efferá"*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia. <http://hdl.handle.net/10810/34611>.
- Reguero-Ugarte, Urtzi. 2012a. *Erdi Aroko euskara: dialektalizazioaren hastapenerantz*. UPV/EHUko Master Amaierako Lana.
- Reguero-Ugarte, Urtzi. 2012b. Erdi Aroko euskararen historia kanpotik eta barnetik. *ASJU* 46(2). 63-160.
- Reguero-Ugarte, Urtzi. 2013. Euskararen dialektalizazioaren hastapenarantz: konbergentzia eta dibergentzia prozesuak Erdi Aroan. In Ricardo Gómez, Joakin Gorrotxategi, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, 431-444. Gasteiz: UPV/EHU.
- Reguero-Ugarte, Urtzi. 2019. *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan barrena (1416-1750) (ASJUren Gehigarriak 71)*. Bilbo: UPV/EHU.
- Reguero-Ugarte, Urtzi. 2020. Euskara nafarrari diakroniatik begira. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena*, 617-630. Bilbo: UPV/EHU.
- Ringe, Don. 2009. The linguistic diversity of aboriginal Europe. *Language Log* [bloga]. 2009-01-06. <https://languagelog.ldc.upenn.edu/nll/?p=980> (2023-03-25).

- Ringe, Don & Joseph F. Eska. 2011. Beyond comparative reconstruction: subgrouping and “long-distance” relationships. In Don Ringe & Joseph F. Eska, *Historical linguistics. Towards a twenty-first century reintegration*, 256-290. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rohlf, Gerhard. 1977. *Le gascon. Études de philologie pyrénéenne*. Tübingen: Max Niemeyer (1. argit. 1933).
- Rojo, Leyre. 2022a. /RT/ taldeen bilakabide diakronikoa eta erronkarieraren lekukotasuna: irudia(k) fintzen. UPV/EHUko Gradu Amaierako Lana.
- Rojo, Leyre. 2022b. [n-/l- + herskari] taldeen bilakabide diakronikoa eta erronkarieraren lekukotasuna: irudia(k) fintzen. *ASJU* 56(2). 143-167. <https://doi.org/10.1387/asju.24107>.
- Salaberri-Zaratiegi, Patxi. 2011. Pirinioetako euskal toponimoak: direnak eta diratekeenak. In Andoni Sagarna, Joseba A. Lakarra & Patxi Salaberri-Zaratiegi (arg.), *Pirinioetako hizkuntzak: oraina eta lehena. Euskaltzaindiaren XVI. Biltzarra*, 1019-1048. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Saroihandy, Jean-Joseph. 1913. Vestiges de phonétique ibérienne en territoire roman. *RIEV* 7(4). 475-497.
- Schleicher, August. 1953. Die ersten Spaltungen des indogermanischen Urvolkes. *Allgemeine Monatsschrift für Wissenschaft und Literatur* 3. 786-787. <https://archive.org/details/DieErstenSpaltungenDesIndogermanischenUrvolkes/> (2023-03-25).
- Schleicher, August. 1961. *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Weimar: Hermann Böhlau. <https://archive.org/details/compendiumderve06schlgoog/> (2023-03-25).
- Schmidt, Johannes. 1872. *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*. Weimar: Hermann Böhlau.
- Schuchardt, Hugo. 1900. *Über die Klassifikation der romanischen Mundarten. Probevorlesung gehalten zu Leipzig am 30. April 1870*. Graz: Styria.
- Urgell, Blanca. 2020. Arabako euskara zer da? Gogoetak euskalkien mugez eta haien sailkapenaz. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena*, 701-736. Bilbo: UPV/EHU.
- Uribe-Etxebarria, Oxel. 2008. *Euskerazko doktrinia Anzuelako berba moduan* (1825). *ASJU* 42(2). 139-209.
- Urrestarazu-Porta, Iñigo. 2021. *Gogoetak Euskara Batu Zaharraren hausturaz*. Gasteiz: UPV/EHUko Master Amaierako Lana.
- Urrestarazu-Porta, Iñigo. 2022. Auzibidea Burundakoa da, eta euskara? xvii. mendeko euskara apurtxo batzuk eta Burundako euskara garaikidea alderatzen. In Dorota Krajewska, Sergio Monforte & Eneko Zuloaga (arg.), *Aziti Bibia. Euskal filologia eta hizkuntzalaritzaren adarrak*, 203-227. Leioa: UPV/EHU. https://web-argitalpena.adm.ehu.es/pasa_pdf.asp?File=UFGPD224578 (2022-12-04).
- Wichmann, Søren. 2010. Internal language classification. In Silvia Luraghi & Vit Bubenik (arg.), *The Continuum Companion to historical linguistics*, 70-86. Londres & New York: Continuum Books.
- Zuazo, Koldo. 1998. Euskalkiak, gaur. *FLV* 78. 191-234.
- Zuazo, Koldo. 2003. *Euskalkiak, herriaren lekukoak*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, Koldo. 2008. *Euskalkiak, euskararen dialektoak*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, Koldo. 2010a. *El euskera y sus dialectos*. Irun: Alberdania.

- Zuazo, Koldo. 2010b. *Sakanako euskara. Burundako hizkera*. Iruñea & Bilbo: Nafarroako Gobernua, Hezkuntza Departamentua & Euskaltzaindia.
- Zuazo, Koldo. 2014. *Euskalkiak*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, Koldo. 2020. Euskalkien sailkapen berriaz zenbait ohar. *FLV* 129. 269-291. <https://doi.org/10.35462/FLV129.8>.
- Zuloaga, Eneko. 2020. *Mendebaldeko euskararen azterketa dialektologiko-diakronikorantz*. UPV/EHUko doktorego tesia.
- Zuloaga, Eneko. 2022. *Mendebaleko Euskara Zaharra: ezaugarriak, kronologia eta geografia*. Bilbo: UPV/EHU & Euskaltzaindia.